

МОНГОЛЫН ЭРТНИЙ ТӨРТ УЛСУУД

ХҮННҮГИЙН ЭЗЭНТ УЛС

Түлхүүр үг: Хүннү, төр, түмт, газар нутаг, цэрэг, засаг захиргаа, соёл, бөө шүтлэг

Хүннүгийн угсаа гарал: Хүннүгийн угсаа гарвалын талаарх манай үе үеийн судлаач эрдэмтдийн бүтээлд Хүннү нар нь өнөөгийн Монголчуудын өвөг дээдэс буюу Монгол угсаа гарвалтай гэдгийг олон талаар нотлон харуулсан байна. Доктор Г.Сүхбаатар “Монголчуудын эртний өвөг (Хүннү нарын аж ахуй, нийгмийн байгуулал, соёл, угсаа гарвал)” хэмээх эрдэм шинжилгээний бүтээлдээ “Хүннү нар оуту болж суудаг гэсний оуту нь отог гэсэн үг”....“Түүнчлэн Хүннү нарын дунд “бэйчэци” буюу “бичэци” хэмээх албан тушаалын нэр байсан нь тодорхой байна. Жич, бас Үлигюй (өлгий), Мохуай (муухай), Хүчжэн (хүчин), Мохой (могой), Сибадуй (Сүбээдэй), Кюбэлү (Хубилай), Хүлүгү (Хүлэгү) гэх мэтийн хүний нэртэй төсөөтэй нэр бүхий Хүннү хүмүүс байсан” хэмээн дурьдаад Хүннү нар өвөг монгол хэлтэй, монгол угсааны аймгууд байсныг үндсэндээ бүрэн нотолж өгсөн юм. (Г.Сүхбаатар., Монголчуудын эртний өвөг 1980)

Оросын эрдэмтэн С.И.Руденко Хүннүгийн антропологийн баримтуудыг судалж үзсэний үр дүнд: “Хүннү нарын үс нь өнгөөрөө барахгүй, мөн хэлбэрээрээ фин-угрогийнхоос ч, слав ард түмнийхээс ч эрс ялгаатай, Монгол арьстны ерийн үс байна.” гэжээ. (Руденко. 1962, 111) Түүнчлэн доктор Ж.Батсуурь генетикийн судалгаагаараа “Монголчуудын генийн сангийн голомт Хүннү улсын нутаг дэвсгэр, түүний улс төрийн төвтэй яв цав давхцаж байгаа явдал өнөөгийн монголчуудын генийн сангийн голомт хүннү нараас өвлөн ирсэн болохыг тодорхой харуулж байна” (Ж.Батсуурь. 1992, 61) хэмээжээ. Энэ бүхний үндсэн дээр Г.Сүхбаатар “...Хүннүд холбогдох антропологийн мэдээнээс үзэхэд Хүннү нарыг Монгол угсаатан гэж бүрэн болно” (Сүхбаатар. 1980, 163) гэсэн дүгнэлт хийсэн байна.

Түүнчлэн “Монгол орон болон Төв Азийн нутагт сүүлийн 100 орчим жил явуулсан археологийн судалгааны баримтаас үзэхэд Хүннү нар үхэгсдээ ориуулсан зан үйл, булшны бүтэц зохион байгуулалт түрэгийнхээс эрс ялгаатай, дундад зууны болон өнөөгийн монголчуудынхтай төстэй байна” (Д.Цэвээндорж. 1993, 214) энэ нь Хүннү нар Монгол угсаатай болохыг давхар харуулж байгаа юм.

Хүннүгийн эзэнт улс байгуулагдсан нь: Хүннү нар нь НТӨ V-III зууны үед 24 том аймаг болж хуваагдаад жилийн дөрвөн улиралд өвс усны аяыг дагаж оторлон нүүж амьдарч байв. НТӨ 221 онд умард Нангиад Цин улсын хаан Цинь Шихуан эртний Нангиад анхны хүчирхэг эзэнт улс байгуулан баруун хойд, умард, зүүн хойд талынхаа бүх хилийн дагуу 5000 км урт **“Түмэн газрын урт цагаан хэрэм”** бариулж умар зүгийн нүүдэлчдийн эсрэг асар далайцтай хүчтэй түрэмгийлэл хийх болжээ.

Шигтгээ: “Хүннү” нэрийн тухай: Хүннү нар эрт дээр үеэс өөрсдийгөө **“Хүн”** хэмээн нэрлэж байв. Эртний Нангиадын суурьшмал соёл иргэнишилт эзэрхэг төр улсууд нүүдлийн соёлт **Ху, Хүн** нарын нэрийг адил дуудлагатай атлаа муу муухай, доромж утга агуулгатай дүрс үсгээр тэмдэглэдэг байв: **Жишээлбэл: Гүй (чөтгөр), Ху (бүдүүлэг), Хүн буюу Сюн (хэрцгий) гэх мэт.**

Нангиадаар **Хүн** гэх хэрцгий гэсэн утгатай үгэнд, **Нү** хэмээх **боол** гэсэн утга бүхий үг залгаснаар **Хүннү (хэрцгий боол)** гэсэн нэр үүсчээ. Академич **Б.Ринчен** нар тэргүүтэй эрдэмтэд Хүннү нарыг **“ХҮН”** хэмээн бичдэг байжээ.

Цинь Шихуаны үед Хүннүгийн цэрэг аймгийн холбооны **Шаньюй** цолтой зонхилогч нь **Түмэн** хэмээх сурвалжит язгууртан байсан бөгөөд түүний үед зүүн зэргэлдээх **Дунху аймгийн холбоо /төр төстэй бүрдлүүд/,** баруун урд залгаа **Юэчжи аймгийн холбоо** тус тус ихээхэн хүчирхэг болоод Хүннүгийн шаньюйгаас залгамжлах хөвгүүнээ барьцаанд явуулахыг хүртэл шаардаж байв.

Түмэн Шаньюй их хатнаасаа **Модун** хэмээх ахмад хөвүүнтэй байсан учир тэр хөвүүн эцгийн орыг залгамжлах ёстой байжээ. Гэтэл Түмэн өөрийн хайртай бага хатнаас төрсөн хөвүүнээр залгамжлуулах бодолтой байжээ. Тэгээд Модуныг Юэчжи аймгуудын холбоонд барьцаанд явуулаад түүнийг хорлуулахаар тус аймгийн эсрэг гэнэт довтолжээ. Энэ үеэр Модун сиймхийг олон, хурдан хүлэг морь хулгайлан унаад нутагтаа эсэн мэнд зугатан иржээ. Түмэн Шаньюй арга буюу түүний ухаан, зоригийг үнэлж, нэг түмэн морьт цэрэг өгч захируулжээ.

Түүхэн домог ёсоор: **“Ши-Цзи” 7-р тал:** “Модун цэргүүддээ би өөрөө хаашаа юуг харвана, та нар тэр зүг түүнийг харваж байх ёстой, эс тэгвэл түүний толгойг авна хэмээн тушааж, хатуу журам тогтоожээ. Модун нумаа татаад тавимагц исгэрэн дуугарч оддог **дуут сум** үйлдээд нэг өдөр ан хийж явахдаа гэнэт өөрийн хүлэг морины зүг сум тавьжээ. Цэргийн дийлэнх ихэнх нь түүний хүлэг морийг харвасан боловч зарим нь тэгсэнгүй. Модун тэгж харваагүй цэргүүдийн толгойг тас цавчжээ. Хэд хоногийн дараа Модун өөрийн хатандаа сум зоож орхижээ. Зарим дагалдагчид нь айж хэлмэгдээд хатны зүг сум тавьсангүй үлдээд толгойгоо авахуулжээ. Дараагийн удаа анд явж байгаад Модун эцэг шаньюйн хүлэг морийг харважээ. Дагалдагчид нь цөм тэрхүү хүлэг моринд сум зоожээ. Өөрийн цэргийг одоо юунд ч хэрэглэсэн болох боллоо хэмээн үзээд Модун анд явж байхдаа гэнэт эцгийн зүг **дуут сумаа** харважээ. Цэргүүд нь бас цөм шаньюйн зүг сум харваж алжээ. Модун өргөө гэртээ буцаж ирээд шаньюйн бага хатныг, өөрийнх нь дүү болох хүүгүүн, түүнчлэн эсэргүүцэн дургүйцсэн сурвалжит язгууртнуудыг бүгдийг нь цаазаар авчээ”. (Г.Сүхбаатар. 1992, 25)

Тэгээд НТӨ 209 онд Модун Хүннүгийн шаньюй хаан болж, бүх 24 аймгаа нэгтгэн захирч Хүннүгийн нэгдсэн төр улсыг үндэслэн байгуулсан байна. **Хүннү улс бол Төв Азийн түүхнээ байгуулагдсан нүүдэлчдийн анхны төр улс юм.** Хүннү улсын шаньюйн ордон нийслэл **Луут хот** нь Монгол орны төв хэсэгт, Хангайн нуруу, Орхоны хөндийд хожмын Монгол улсын нийслэл Хархорум хотын орчим байжээ (Чаншоу. 1962, 24-25) гэж зарим эрдэмтэн үздэг.

“Ши-Цзи” 8-р тал: “Дунху аймгийн холбооны зонхилогч нь Модун шаньюйд элч илгээж Түмэн шаньюйн унаж байсан, өдөрт мянган ли газар (нэг газар буюу ли нь 576 метр орчим) давхиж чаддаг хурдан хүлэг морийг авахыг хүснэ, хоёр талын найрамдлын учир найр тавьж олгох ажгаамуу хэмээн албан ёсоор хүсэмжилжээ. Модун хүлэг сайн морио өгсний дараа нь Модунд дахин элч илгээж, яньчжи хатнуудынхаа аль нэгийг найр тавьж өгмүү хэмээн өдөөн хатгажээ. Шаньюйн зөвлөхүүд маш их ундууцан зэвүүцэж, тэдэнд шууд дайн зарлавал зохино хэмээн зөвлөжээ. Модун шаньюй Хүннү улсын хүчин чадал жигдэрч цэрэг дайны бэлтгэл арай хангагдаагүй хэмээн үзэж, найрамдалт хөрштэйгээ аль нэг хатны улмаас эв эвдрэх хэрэггүй биз гээд өөрийн хамгийн дотно хайрт хатнаа Дунхууд найр тавьж илгээжээ. Түүний дараа удалгүй Модун шаньюй улсын дотоодыг засч, цэрэг дайны бэлтгэлийг үндсэнд нь ханган, дайн тулаанд

бэлэн болгож чадсан байна. Дунхугийн дараагийн хүсэлт Хүннү, Дунхугийн хилийн харуулуудын хооронд Хүннүгийн нутгийн зүүн өмнөд хязгаарын цөл говийн хужир марз болсон газрыг Хүннүгийн мэдэлд үлдэх явдал зохимжгүй байна хэмээн Дунхууд найр тавьж өгөхийг хүсчээ. Хүннүгийн зөвлөх сайд, түшмэд тэр газар бол үржил шимгүй газар, Дунхууд өгсөн ч, үгүй ч ялгаагүй, найр тавихад бүрэн болно гэж зөвлөжээ. Модун шаньюй маш их ундууцан хилэгнэж, **“Газар бол төр улсын үндэс суурь мөн билээ. Түүнийг бусдад өгч яаж болох вэ?”** гээд зөвлөхүүдийнхээ дотроос найр тавиулах санал гаргасан этгээдүүдийг бүгдийг цаазаар авчээ. Тэгээд Модун шаньюй цэргээ удирдан хөдөлж, Дунху нарыг санаандгүй байхад гэнэт довтолон дайрчээ. Модун шаньюй Дунхугийн бүх газар нутаг, хүн малыг цөмийг эрхшээлдээ оруулж аваад урьд автсан хүлэг морь, хайртай хатнаа эргүүлэн авч ирсэн байна”. (Г.Сүхбаатар. 1992, 20)

Модун шаньюй тэр дороо баруун урагш хөдөлж, Юэчжи аймгийн холбоог бут цохин доройтуулжээ. Мөн Монголын умард хязгаар, Буриад, Тува, Хакас нутагт оршин амьдарч байсан Хүньюй, Динлин, Гэгүн, Кюэше, Цайли зэрэг нүүдлийн малчин, цаатан, анчин гөрөөчин аймаг, овгуудыг эзэлж, дэвсгэр нутгаа Хакас, Байгал нуур хүртэл тэлсэн байна. Дараа нь Модун шаньюй цэргээ хөдөлгөж, урьд нь Нангиадад алдсан Ордос газар, тэр хавийн нутгийг чөлөөлөн, эргүүлж Хүннү улсдаа нэгтгэн авсан байна. Түүнчлэн баруун зүг хөдөлж, одоогийн Казахстаны нутагт оршин амьдарч байсан нүүдэлчин малчин Үсүн аймгууд болон Дорнод, Өрнөд Туркестаны 36 том, жижиг хотуудыг байлдан эзэлж, Хүннү улсын эрхшээл нөлөөнд оруулж **Хүннү эзэнт улсыг** /Хүн эзэнт улс/ байгуулжээ.

НТӨ 206 онд Лю Бан тэргүүтэй тариачид Цин эзэнт улсын эсрэг бослого гарган Нангиадыг дахин нэгтгэж, Чанань (одоогийн Сиань) хот нийслэлтэй Баруун Хан улсыг байгуулсан нь суурьшмал соёл иргэншилт бас нэгэн хүчирхэг эзэнт эзэнт улс үүсч, төв Азийн нүүдлийн иргэншилт Хүннү улстай өрсөлдөн тэмцэлдэх болжээ.

Сыма Цянь, “Түүхэн тэмдэглэл” “...Модунаас эхлэн Хүннү хамгийн хүчирхэг том улс болж, умар зүгийн харь угсаатныг цөмийг захирч, өмнө зүг Нангиадтай мөр зэрэгцэх улс болсон” хэмээн бичжээ. Модун шаньюй Хан улсад илгээсэн захидалдаа “...Тэнгэрийн ивээлээр ... Юэчжи нарыг устган буулгаж авах завшаан олдов. Би Лоуфань, Үсүн, Хүзе болон тэдний 26 эзэмшлийг номхотгоод, бүгд Хүннүд дагаар оров. Ийнхүү нум татагч бүх ард түмэн нэгэн гэр бүл болов” хэмээжээ..

“НТӨ 135 онд
Нангиадын
аялагч Жан
Цянь хийсэн
зураглал” Лев
Николаевич
Гумилев.
“Хүннү”
1964. Москва.

Хүннү эзэнт улс нь монгол, түрэг, манж-тунгус, иран (юэчжи) зэрэг Урал-Алтай, Энэтхэг-Европ язгуурын янз бүрийн хэлний аймаг овгуудаас бүрэлдсэн улс байжээ. Арьс өнгө, хэл яриа, удам угсааны хувьд Хүннү эзэнт улс ихээхэн эрээвэр хураавар, ч хааны угсааны овог болон цэрэг арми, хүн амын гол цөм нь Монгол угсааны овог аймгууд байжээ.

НТӨ 201 онд Модун шаньюй 400 мянган морьт цэрэгтэйгээр Нангиадын хилд цөмрөн орж, Тайюань, Датун хүртлэх газрыг эзлэн авчээ. Нангиад Баруун Хан улсын эзэн хаан Гаоди цолтой Лю Бан морьт цэрэг бүхий тэргүүн ангийн хамт Датун хотын ойролцоох Пинчен хотын орчим Хүннү нартай тулгарсан боловч Хүннү нарт бүслэгдсэн байна. Лю Баныг бүсэлсэн **Хүннү цэргийн баруун талынх нь цагаан морьтон, зүүн талынх нь саарал адуутан, умард талд нь хар хээр хүлэгтэн, өмнө этгээдэд шарга зүсмийн морь унасан цэргүүд** байжээ. Дөрвөн этгээд тус бүрээс 100 мянган Хүннү морьт цэрэг бүслэн хаасан тул Лю Баны морьт цэрэг 7 хоног хориглон байлдаад дайран гарахыг оролдов ч хүч хүрэхгүй байв. Нангиад явган цэрэг гаднаас хүнс хоол залгуулах гэж ихээр оролдсон ч бүтсэнгүй.

Модун шаньюй Хан улсын хаанд элч зарж, **ураг холбон найрамдлын гэрээ байгуулах амлалт** аваад Лю Бан тэргүүтэй Нангиад цэргийн тэргүүн анги, морьт цэргүүдийг тавин, явуулжээ. Нангиад төр ёсонд **найрамдал-ургийн гэрээ** гэгч нь гагцхүү өөртэй нь эн сацуу хүчирхэг, өндөр соёл иргэншил бүхий, суурьшмал улс оронтой байгуулдаг, ховор чухал дипломат үйлдэл байсан бөгөөд **“зэрлэг бүдүүлэг”** нүүдэлчидтэй тийм гэрээ байгуулахыг төр улсын сүр сүлдэнд харш, ёсонд хазгай зүйл гэж хатуу цээрлэдэг байсан.

Модун шаньюйтай тохиролцсон ёсоор НТӨ 198 онд Хан улсын эзэн хаан Лю Бан өөрийн нэгэн сайдад үүрэг өгч Ордны сайд ноёны охиныг гүнж хэмээн Модун шаньюйд ихээхэн бэлэг сэлтгэй хүргүүлж, найрамдал, ургийн гэрээ байгуулжээ. Тэрхүү гэрээ ёсоор, **Хүннү эзэнт улс, Хан улс хоёр бие биеийг тусгаар тогтнож, биеэ даасан, бүрэн эрхт, эн сацуу хоёр их эзэнт эзэнт улс** мөн хэмээн хүлээн зөвшөөрөөд Хан улсын хаан нь **“Урт цагаан хэрмээс хойшхи нум барьсан улс (нүүдэлчид) Шаньюйн цаазыг дагасугай, Урт хэрмээс дотогш дээл малгайт улсыг (Нангиадыг) би захирсугай”**¹ (Баруун Хан улсын түүх. 94-р дэвтэр огноо байхгүй) хэмээн тохиролцсоноор, хоёр улсын хилийг тогтоов.

Хүннү, Нангиад хаад өвөр хоорондоо албан ёсны бичиг захидал солилцон харилцдаг байсан бөгөөд Модун шаньюй Хан улсын эзэн хаанд илгээх бичиг захидлаа **“Тэнгэр язгуурт Хүннүгийн их шаньюй Хуандийн (Нангиад эзэн хаан) амар амгаланг эрж хүндэтгэн ёсолж байна”** хэмээн үг өгүүлбэрээр эхэлдэг байжээ. Хан улсын эзэн хаанаас Хүннүгийн шаньюйд бичиг захидал илгээхдээ **“Хуанди Хүннүгийн их шаньюйн амар амгаланг эрж, хүндэтгэн ёсолж байна”** гэж эхлэн бичдэг байжээ. Энэ нь Хүннү эзэнт улс, Баруун Хан улс хоёр албан ёсны дипломат харилцааны шугамаар үнэхээр эрх тэгш, эн сацуу харилцаж байсныг харуулж байна.

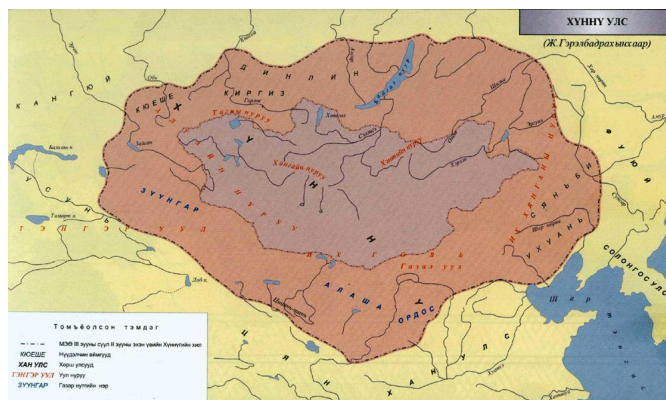
Модун шаньюй 35 жил төрийг барихдаа Хүннү эзэнт улсыг ихэд өргөтгөн бэхжүүлж, тухайн үеийн хамгийн хүчирхэг гүрнүүдтэй эн зэрэгцэхүйц хэмжээнд хүртэл хөгжүүлээд НТӨ 174 онд нас барсан юм.

Хүннүгийн газар нутаг:

¹Баруун Хан улсын түүх. 94-р дэвтэр

Шигтгээ:

Хүннү улсын газар нутаг нь баруун тал нь Ил Тарвагатайн нуруу, хойд хил нь Байгаль нуур, зүүн хил нь Солонгосын

Хүннү нарын овог, аймаг тэдгээрийн харилцан хамаарал: “Хоу Хан шү”-д “Шаньюйн овог Сюйланьти болно. ... Хуянь, Сюйбу, Цюлинь, Лань дөрөв...улсын дотор нэрд гарсан овог бөгөөд Шаньюитай олонтоо ураг болоцоно. Хуянь овог зүүн, Лань, Сюйбу овог баруун /гар/ болно” хэмээсэн нь Хүннүд Хуянь, Лань, Сүйбү хэмээх ихээхэн сурвалжтай овог байсан ба тэднээс шаньюйн Яньчжи хатан, бэр төрхмүүд, ихэс, ноён жанжин нар гардаг байжээ. Хуянь овгийг зарим эрдэмтэн хожмын Монголын Хиян овог болсон хэмээн үздэг юм. **Түүхэн домгоор “хэдэн мянган жилийн өмнө овог хүннү, монгол угсааны аймгийн зонхиллогчийнд Монгол, Татар гэдэг ихэр хоёр хөвгүүн төржээ. Тэдний нарын Монгол нь язгуурын Монгол, Татар нь татар нарын овог дээдэс болжээ. Хэдэн үе өнгөрсний дараа язгуурын Монгол аймгийн зонхиллогч нь Хияд (хурц ширүүн), Нукуз (нохос, чоно-нохос) гэдэг хоёр хөвгүүнтэй байжээ. Тэр хоёрын удам угсааныхан нь Хияд, Чонос (ноход) овогтон болжээ”** гэсэн байдаг. Хүннү нарын дунд Мүгель (Монгол), Хуянь (Хиян) овгууд байсан, тэдний өвөг дээдэс болох Ди, Хяньюань, Хуньюй нарын Нангиад зурлагад чоно-нохой гэсэн үсэг орсон байдаг зэргээс үзэхэд Хүннү, Монголын зарим гол овгуудын нэрс давхцах байдал харагдана. Энэ нь Хүннү нарын бүрэлдэхүүнд язгуурын Монголын Монгол, Хияд, Чонос овгууд багтаж байсныг харуулж байна. (Ишжамц. 1999, 20-21)

Сыма Цяны “Түүхэн тэмдэглэл”-д:“Хуянь, Лянь болон хожим гарсан Сюйбугийн ургийнхныг Хүннүгийн сурвалжит урагт тооцдог” (Таскин.В.С. 1968, 40) гэж тодорхойлсон байдаг бол Цзинь-шу-д “Урьд байсан дөрвөн ураг нь Хуянь овог, Бу овог /Сюйбу/, Лань овог, Цяо овог, үүнээс хамгийн сурвалжтай нь Хуянь овог, энэ овгоос шаньюйн гол туслах зүүн, баруун Жижу ван үеийн үед гардаг. Бу овгоос зүүн, баруун цзюйцую, Лань овгоос зүүн, баруун данху, Цяо овгоос зүүн, баруун духоу гарна” (Таскин.В.С. 1968, 153) хэмээх хоёр сурвалжийн заалтыг харьцуулахад **Хуянь, Лань, Сюйбу ураг нь Хүннүгийн нэр хүндтэй эртний хүчирхэг сурвалжит овгийн нэг эцгээс салбарлан гарсан ураг юм.** (З.Батсайхан 2011, 43)

Хүннү нарын дотор Цзюйкүй (Чжүки), Түгэ, Цюлин зэрэг бусад томоохон сурвалжит овгууд байв. Тэднээс дээгүүр тушаалтан, сайд, жанжин нар гардаг байсан байна.

Хүннүгийн
улс бөгөөд ха
гардаг байна.

Шигтгээ: Шаньюйг дуудахдаа **“Чэнли Гуту Шаньюй”** хэмээнэ. **“Чэнли Гуту”** нь **“Тэнгэрийн хүү”**, **“шаньюй”** нь **“сайн хүн”** гэсэн утгатай үг гэж зарим судлаачид үзсэн бол **Чэнли Гуту-г “Тэнгэрийн хутагт,” Шаньюй-г Тэнгэрийн элч амьтан гэгдэх Чоно буюу Худам Монгол бичгийн “Чину-а”-тай холбож тайлбарласан байдаг*.** Цолны хувьд хожимын **“хаан”** гэсэнтэй адил юм.

Шаньюйн дараа **24 түмтийн** дарга нарын тогтолцоо байх ба дотор нь **10 том эвэртэн, 14 түмтийн дарга** нар хэмээн зэрэглэн тогтоодог байна. 10 том эвэртэн нь шаньюйн овгоос гаралтай бөгөөд шаньюй томилдог. Дотор нь **дөрвөн том эвэртэн, зургаан том эвэртэн** хэмээн ангилдаг. Хамгийн томоохон нь дөрвөн том эвэртэн зүүн, баруун **чжүки (цзюйкүй) ноёд** байжээ. **Зүүн чжүки ван нь шаньюйг залгамжлах хан хөвгүүн** байдаг байжээ. Чжүки ноёны цолын чжүки гэдэг үг нь **сэцэн** гэсэн утгатай хэмээн Нангиад сурвалжуудад нэг бус удаа тэмдэглэгдэн үлдээсэн байдаг. Зүүн, баруун этгээдийн чжүки ноёны дараах томоохон тушаалтан нь зүүн, баруун этгээдийн **лүли ноёд** байжээ.

Чжүки, Лүли ноёдын удаах томоохон тушаалтан нар нь зүүн, баруун этгээдийн **их тэргүүлэгч**, тэдний удаах нь зүүн, баруун этгээдийн **их дүюй**, дараах нь зүүн, баруун этгээдийн **гүдү-хэү** нар байжээ. Чжүки ноён, Лүли ноён, тэргүүлэгч, дүюй, данхү, гэдү-хэү гэсэн ийм зургаан зэрэг дэвийн ноёд, жанжин нар Хүннү улсын төр, засаг захиргаа, цэрэг, эдийн засаг, соёл шашин мөргөл, ёс суртахууны үйлийг шаньюйд туслан захирч явуулдаг байжээ.

Шигтгээ: Хүннү нарын түшмэдийн тогтолцооны хамгийн өндөр эрх мэдэлтэй эхний 10 түшмэл нь толгой дээрээ тусгай бэлтгэсэн эвэр зүүдэг учир **“Эвэртэн түшмэл”** хэмээн нэрлэдэг. Энэ нь овгийн байгуулалын ёсны үлдэгдэл бөгөөд эрх мэдэл, сүр хүчийг илэрхийлнэ.

Дараагийн зургаан том эвэртэн нь “Хоу Хан-шу” сурвалжид **“6 том эвэртэнд зүүн, баруун жич жи ван /их жанжин/, зүүн, баруун вэнь-юйти ван /их дувэй/, зүүн, баруун чжинь цзян ван /их данху/ орно”** хэмээн тэмдэглэсэн байна.

*Ю.Болдбаатар “Хүннүгийн “Шаньюй” цолны утга, гарвалыг “Чоно”-той холбон тайлбарлах нь” Хүннүгийн эзэнт улс ба Монголын эртний түүхийн судалгаа. ОУЭШХ-ын эмхэтгэл. УБ.2012.х.564-570

Хүннүгийн төрийн зохион байгуулалт/схем/

Хүннүгийн улс төрийн түүхийн өрнөл: НТӨ 174 онд Модунгийн хөвгүүн *Гиюй* эцгийн орыг залгамжлан, *Лаошань* цолтой шаньюй болж, Лаошаний үеэс эхлэн өөрийн хаанчлалын тусгай цолтой болсон.

Түүнийг шаньюйн суурь эзэлмэгц найрамдал, ургийн гэрээ ёсоор Нангиад хаан өөрийн төрлийн нэгэн шадар ноёны охинд гүнж цол олгож, Чжүнхин Юэ хэмээх тайганд даалган Хүннүд хүргүүлэхээр шийджээ. Нангиад хаан түүнийг албадан явуулсан тул Юэ ихэд дургүйцэж, Хүннүд очсон хойноо шаньюйд үнэн сэтгэлээр дагаар орж, дотны зөвлөх нь болсон байна.

Нэгэн удаа Юэ шаньюйд: *“Хүннү хүний тоог Нангиад ганц мужийнхтай ч зүйрлэхийн аргагүй цөөн. Гэхдээ тэд Нангиадаас хамаарахгүй өвөрмөц онцгой хувцас хунар, хоол ундтай тул хүчирхэг байгаа юм. Эдүгээ шаньюй чи дадсан заншилаа өөрчилж, Нангиад эд өлгөсийг таалдаг болж байх шиг байна. Хэрэв Нангиад бараа таваарынхаа дөнгөж аравны нэгийг нааш ирүүлэхэд л Хүннү хүн нэг бүрчлэн Хан улсын эрхшээлд татагдан орно. Нангиадаас торго, даавуун эдлэл ирмэгц түүгээр хийсэн хувцсыг өргөст мод, ургамал дундуур явж урж элээгээд, тийм хувцас арьс үслэгээр хийсэн хувцастай адил бат бөх биш гэдгийг харуулагтун. Нангиад хүнээс хоолны зүйл аваад идэж уулгүй байж байгаад цагаан идээгээ илүүд үздэгээ харуулж бай* (Н.Я.Бичурин 1851, 27) гэсэн байна.

Тэр цагаас эхлэн Лаошань шаньюй Нангиад Хан улсад бичиг захидал илгээхдээ өөрийн биеийг *“Тэнгэр язгуурт, газрын ивгээлт, наран сарнаар өргөмжлөгдсөн Хүннүгийн их шаньюй”* хэмээн дээдлэж бичих болсон байна.

НТӨ 165 оны үед торгоны их зам дайрч өнгөрдөг байсан Дорнод Туркестан дахь Тэнгэр уулын ар, өврийн улс аймгууд ялангуяа тэр уулын арыг үндсэндээ эзэлсэн их Юэчжи нар Хүннүд бут цохигдон баруун урагш зугтаж, Хүннү эзэнт улс **торгоны их** зам дээр хяналтаа тогтоон бататгасан аж.

Лаошань шаньюйн нас барсны дараа НТӨ 161 онд Хүннүгийн их шаньюй болсон хөвгүүн *Гюньчень* Нангиад засгийн газраас хил худалдааны зах зээл нээхийг хүсэмжлэн хүлээж дөрвөн жил болоод бүтэхгүй болохоор НТӨ 158 онд Хан улсаас умард болон баруун хилээр их цэрэг оруулж, баахан дээрэм тонуул хийлгээд буцаажээ.

НТӨ 140 онд Хан улсын хаан ширээнд Уди хэмээх ихээхэн хүчирхэг дайчин эзэн хаан сууж Хүннү эзэнт улсыг мөхөөхөөр тагнуул, цэрэг, дипломатын бүх арга ажиллагааг нэгэн зэрэг явуулж эхэлжээ.

НТӨ 126 онд Гюньчень шаньюй нас барж, Ичисй хэмээх шаньюй гарч иржээ. НТӨ 121 онд Уди хаан Хо Цюйбин хэмээх жанжиндаа 10 мянган хөнгөн морьт цэрэг өгч удирдуулан Хүннү эзэнт улсын баруун урд хэсгийн Хөх нуур, Ганьсу дахь Хүннүгийн Сютү ноёныг довтлон цохиж, олон хүн олзлон авчээ. (Г.Сүхбаатар., Монголчуудын эртний өвөг 1980, 78) Тэрээр цааш одож Тэнгэр уулын хормой дахь Хүннүгийн нутагт довтлон, 30 мянган хүн олзлон буцсан байна. Хариуд нь Ичиси шаньюй Нангиад зүүн хойт хилд цөмрөн оржээ. Түүний эсрэг илгээсэн хэдэн мянган Нангиад цэргийг тэрээр мөн бүслэн авч бут цохин устгасан байна.

НТӨ 119 онд Уди хаан олон тооны хөнгөн морьт цэргийг хөтөлгөө морьд, хүнс хэрэглэгдэхүүнтэйгээр Вэй Цин, Хо Цюйбин хоёр шилдэг жанжнаараа удирдуулан Хүннүгийн эсрэг хоёр замаар хөдөлгөжээ. Вэй Цин их хохирол үзэж цааш явж байлдахын аргагүй болоод нутгийн зүг буцсан. Харин Хо Цюйбин нь Хүннүгийн зүүн этгээдийн Чжүки ноёныг довтлон

цохиж, өргөө ордыг нь түйвэргээд 70 мянган хүн олзолж их олз омогтой буцсан байна. Түүнээс хойш говийн өмнө талын Хүннү нар Иньшань уулаа аргагүй орхин зайлж, говийн хойно Ар Монголын нутагт шилжин ирж, бусад үндсэн хэсэгтэйгээ нийлсэн байна. Их говь тийнхүү Хүннү, Нангиадын хилийн зааг болжээ.

Уди хааны аян дайны улмаас Хүннү эзэнт улс Модун шаньюйн үеэс түүний эрхшээл нөлөөнд ороод байсан Үсүнь, Согд, Ухуань, Ордос, Лоб нуур болоод ялангуяа Иншань уулаа алдсан нь их хохиролтой хэрэг болсон юм. **“Иньшань нурууг алдсаны дараа Хүннү нар түүний дэргэдүүр өнгөрөхдөө нулимс унагахгүй байж чадахгүй болжээ”** ((Иакинф). 1851, 94) Тэдгээр газруудаа Хүннү нар эргүүлж авах гэсэн боловч хүч хүрэхгүй болсон байв.

Л.Гумилевын бичсэнчлэн Нангиад *“Харьяат албат тариачин, цэрэг, түшмэдээр төлөөлөгдөн чөлөөт хээр талынхан, тэдгээрийн овгийн ахлагч нар дээр суурьшил түрэн орж ирсэн байна”*. (Л.Н.Гумилев. 1964, 109) Тэр цагаас хойш арав гаруй жилийн турш Хүннү нар хүчээ сайтар сэлбэн сэргээх хэрэгтэй болоод Нангиадын эсрэг аян дайн хийж чадсангүй. Хан улс хэдийгээр нэг үе нэлээд хүчирхэг болсон ч гэсэн баруун талдаа Түвэд, зүүн талдаа Солонгос, өмнө талдаа Вьетнам угсааны Юэ нарын эсэргүүцэл тэмцэлтэй тулгараад умар зүг довтлох сөгөөгүй болоод байжээ.

НТӨ 58 онд Хүннүгийн түүх, улс төрийн тавцан дээр ХуХане шаньюй, Чжичжи шаньюй хоёр гарч өөр хоорондоо өрсөлдөх болжээ. Чжичжи нь НТӨ 54 онд ХуХанегийн эсрэг дайрч зугтуулан Хангайн нуруун дахь өргөө ордыг нь эзлэн авчээ.

НТӨ 53 онд ХуХане шаньюй нэг хөвгүүнээ Хан улсын барьцаанд очуулаад дараа жил нь өөрийн биеэр Нангиадын нийслэл Чанань хотод хүрэлцэн очиж Баруун Хан улсын эзэн хаан Сюаньдид бараалхжээ. Сюаньди хаан түүнийг маш найрсгаар их хүндтэй, мэндтэй хүлээж аваад Хүннү улс Хан эзэнт улсын түшмэг хараат (Вассал) улс болсон тухай мэдэгдэж, хуучин төрийн тамгыг нь сольж **“Хүннүгийн шаньюйн тамга”** гэсэн үсэгтэй шар торгон оосортой алтан тамга шинээр гардуулан бариулжээ. Тэр нь Хүннү улсын хааны тамга гэсэн утгатай тамга байсан учир ХуХане шаньюй дургүйлхсэнгүй хүлээн авчээ. Хүннү эзэнт улс тухайн үед хэдийгээр хуваагдан доройтож Хан улсад дагаар орсон ч төр ёс, хүчин чадал, санаа зориг нь хараахан гандан буураагүй байсан болохоор Хан улс түүнийг үгүйсгэж өөрийн харьяаны энгийн нэг муж хязгаар болгож огтхон ч болохгүй гэдгийг сайн ойлгож байсан аж. *“Хан улсын эзэн хаан нь Ху Ханег хүлээн авахдаа их алсаас сүр бараатай угтуулж, хүрэлцэн ирсэн хойно нь сайд, түшмэд, ноёд, жанжин нараасаа дээгүүр суудалд суулгаад төрийн тамганаас гадна малгай, бүс, гадуур дотуур хувцас, үнэт эрдэнэ шигтгэсэн сэлэм, хутга, нум сум саадгийн хамт, сүйх тэрэг, 15 хүлэг морь, 20 жин (1 жин = 596,8 грамм) алт, 200 мянган зэс зоос, 8 мянган хэсэг янз бүрийн торгон эдлэл, 6 мянган жин хөвөн даавуу бэлэг болгон өгч”* (Н.Я.Бичурин. огноо байхгүй, 74) байжээ.

ХуХане шаньюй тэргүүтэй Хүннү нар НТӨ 47 онд хуучин нутаглаж байсан Дорнод Монголдоо эргэж ирж нутаглажээ. (Ц.Доржсүрэн 1961, 21) НТӨ 31 онд ХуХане шаньюй нас барж, түүний нэг хүүгүүн Фүчжүлэй-Жоди цолтой шаньюй болжээ. Түүний дараа НТӨ 8 онд Хүннүгийн шаньюйн ширээнд зүүн этгээдийн Чжүки ноён Наньчжияс гэдэг сурвалжит язгууртанг Үчжүлю-Жоди шаньюй хэмээн өргөмжлөгджээ. Түүнээс Хан улс нэлээд болгоомжлон аль болохоор найрсаг харилцаатай байхыг эрхэмлэж, урьд эзлэгдсэн зарим улс түмэнг Хүннүгийн харьяанд түр үлдээж зарим нь түүнээс хараат байдалтай оршин тогтнож, түүнд алба барьдаг байжээ.

Хан улсын засгийн газар нь Хүннүд элч илгээж Хан улсын хил хязгаар руу цүлхийж орсон Хүннүгийн баруун этгээдийн нэг хэсэг газрыг шилжүүлж авах гэв. Гэтэл тэр газар нь гэр ба тэрэг, түүнчлэн нумны сум үйлдэхэд хэрэглэх сайн модтой, суманд бэхлэх өд бүхий сайн бүргэдтэй байсан учир шаньюй урьд үеийн Хан улсын эзэн хаад манай *“ХуХане шаньюйг эцгийн ёсоор энэрч, урт цагаан хэрмээс хойших бүх юм зүйлийг Хүннү эзэнт улсд харьяалуулан хамааруулсан юм”* гээд зөвшөөрсөнгүй. Хан улсын хаан Хүннүгээс уг газрыг хүчлэн шаардаж зүрхэлсэнгүй, харин өөрийн элчийг эрх хэмжээгээ хэтрүүлэн хэрэглэж тийм үл зохилдох шаардлага тавьсан байна, түүнийг цаазаар авбал зохих боловч өршөөл үзүүлж өмнө зүг доогуур алба хаалгахаар явуулав гэсэн хариу өгч байжээ. НТӨ 1 онд Үчжүлю-Жоди шаньюй Хан улсын эзэн хаанд бараалхахаар Чанань хотод зочлон ирсэнд тус улсын засгийн газар түүнд урьдах үеийн шаньюй нарт өгснөөсөө илүү их бэлэг сэлт өгөөд аргадан буцааж байжээ. НТ 13 онд Үчжүлю-Жоди шаньюй нас баржээ.

Үчжүлю-Жоди шаньюй Хараагийн Ноён ууланд ихээхэн хүндтэй мэндтэй оршуулагдаад 1911 жил болсон ба Оросын эрдэмтэн П.К.Козловын археологийн шинжилгээний ангит түүний булшийг илрүүлсэн.

НТ 20-иод онд Юй шаньюйн үед Хүннү эзэнт улс нэлээд хүчирхэг болж, Ухуань, Сяньби зэрэг зүүн зүгийн аймгуудыг эргүүлэн өөрийн эрхшээлдээ оруулаад аваад Баруун Хязгаарт Нангиадтай амжилттай өрсөлдөн ихэнхийг өөрийн талд барьж чадан байв. Мөн Нангиадад урьд эзлэгдсэн газруудаа эргүүлэн авч Зүүн Хан улсын умард хилийн доторхи зарим газар нутгийг эзлэн авсан. *Хүннү улс тухайн үед бараг Модун шаньюй, Лаошань шаньюй нарын эзэлсэн бараг бүх нутаг орныг захиран ноёрхсон их эзэнт улс болж, сэргэн мандаж байжээ.* НТ 30 онд Зүүн Хан улсын эзэн хаан Гуан Уди Хүннүгийн шаньюйд хандаж, ХуХане шаньюйн үед Хан улс, Хүннү хоёр ахан дүүс, эзэн түшмэг улс болж байсан найрамдал, ургийн гэрээг сэргээн байгуулах тухай санал гаргажээ. Юй шаньюй тэр саналыг хүлээн авсангүй, Хүннү эзэнт улсыг Нангиадтай эн сацуу улс эзэнт улс хэмээн хүлээн зөвшөөрч тэгш эрхтэй гэрээ байгуулбал байгуулна, үгүй бол үгүй гэж гэдийгээд Гуан Уди хааны саналыг зөвшөөрсөнгүй байна.

Тиймээс Гуан Уди хаан НТ 33 онд Хүннүгийн эсрэг их цэрэг хөдөлгөсөн боловч тэр нь ялагдаад Хүннү нар Нангиадын хилийг түйвээж, Зүүн Хан улс хил хязгаарын иргэдээ нутгийн гүн рүү татан нүүлгэсэн тэдний байсан газрыг Хүннү нар эзлэн авч Нангиад орны хил хязгаар дотор Хүннүгийн эзэмшил газрууд бий болж иржээ. Хүннү нар Нангиад дотоод нутгуудад ч аюул учруулах болжээ. Олон жил үргэлжилсэн Хүннү Нангиад өрсөлдөөн тэмцэлд Нангиад ялагдсан нь хэнд ч тодорхой байв. Гагцхүү түүхийн ёгтлолоор, тухайлбал Хүннүгийн дотоод зөрчил тэмцлийн хурцдснаар Нангиад аврагдсан юм.

Умард болон Өмнөд Хүннү: 46 онд Юй шаньюй нас барсанаар Хүннүгийн дотоодод хаан ширээний тэмцэл туйлдаа хүрсэн бөгөөд түүнийг хоёрдугаар хөвгүүн Пүнү шаньюй болжээ. Гэвч өмнөх Үчжүлю-Жоди шаньюйн хүвгүүн Би залгамжлан шаньюй суух ёстой байсан юм.

Пүнү шаньюйтай хаан ширээний төлөө өрсөлдөөнд оролцож байсан Би ноён өрсөлдөөнөө үргэлжлүүлэхдээ Нангиадтай хуйвалдан, урвах тийш ханджээ. Тэрээр Хүннүгийн зүүн өмнөд хэсгийн Югянь овог, аймгийг захирч байсан бөгөөд Зүүн Хан улсад Хүннүгийн ихэд нууцалдаг байсан газрын зургийг сэм илгээгээд 47 онд Нангиадад дагаар орох хүсэлт гаргажээ. НТ 48 онд Би ноён Хүннүгийн өмнөд хязгаарын 8 аймгийн зонхиллогч нарыг хуралдуулж, улс орны дотоод, гадаад бодлогыг шүүмжлэн хэлэлцээд Зүүн Хан улсад дагаар орохоор шийдэв. Хуралдан чуулсан

аймгуудын ноёд Би ноёныг хоёрдугаар ХуХане шаньюй хэмээн өргөмжилж, аймаг овгуудаа удирдан Нангиад зүг нүүн оджээ.

Тийнхүү НТ 48 онд Хүннү эзэнт улс Би шаньюй тэргүүтэй Өмнөд Хүннү, Пүнү шаньюй тэргүүтэй Умард Хүннү болж хоёр хуваагдсан байна. Өмнөд Хүннү нар хойч үеийн Өвөр Монголын Ордос, Түмэд нутаг, Нангиад Шаньси, Шэньси мужийн хойт хэсэгт нутаглах болжээ.

Би шаньюй НТ 49 онд их говийн өмнөд дэх Пүнү шаньюйн аяны өргөө ордыг довтлон цохижээ. Пүнү ухран Хангайн нуруу, Орхоны хөндий дэх гол өргөө ордондоо хүрэлцэн ирж, тэндээ байнга төвлөрөн суух болсон байна. Би шаньюй Өвөр Монголын Урадын чуулганы өмнө захад Бугат хотын баруун хойгуур өргөө ордоо барьж төвлөн суух болсон байна.

НТ 50-иад оны эхээр Ухуань, Сяньби нар бослого гаргаж Умард Хүннүгээс тасран салжээ. НТ 58 оны үед Манжуур дахь Манж-тунгус угсааны овгууд бас Умард Хүннүгээс тасран салсан. Харин Баруун Хязгаар буюу Дорнод Туркестан үндсэндээ Умард Хүннүгийн захиргаанд хэвээр үлдсэн ч тэнд байдал түгшүүртэй болж Умард Хүннүгийн эрхшээл нөлөө сулран байсан ажээ.

НТ 55 онд Би шаньюй нас барж, Мо (55-56), Хан (56-59), Чжан (63-85) шаньюй нар удаа дараалан гарч ирж, Өмнөд Хүннүг захиран байжээ.

Умард Хүннү нар Баруун хязгаарын Харашар зэрэг Жунгар нутагт бүрэн эзэгнэж, Шаньшань, Хотан, Күча, Аксү мэтийн Дорнод Туркестаны ихэнх газарт өөрийн түшиг тулгууртай байжээ. Дорнод Туркестанд Баруун Хязгаарын хамгийн баруун талын Кашгар хот Зүүн Хан улсад түшиглэж байсан боловч тэр нь тийм их тогтвортой байсангүй. Гагцхүү “Баруун Хан улсын түүх”-ийн зохиогч, түүхч Бань Гүгийн дүү, Бань Чао хэмээх бага дарга Умард Хүннү нараас Баруун хязгаарыг салган авах аян дайнд томилогдон мордоод 73 онд Балхаш нуурын тэнд амжилттай байлдаж, 90 онд Парфи- Кушаны 70 мянган цэрэгтэй байлдаж ялаад 91 оны үед нийт Баруун хязгаарыг Умард Хүннүгийн эрхшээл нөлөөнөөс үндсэнд нь салган авч чадсан. (Советская историческая энциклопедия. Боть II 1962)

Байдал хүндрэх тусам Умард Хүннүгийн шаньюй, ноёд, түшмэдийн дотоод зөрчил хурцдаж, НТ 85 онд 73 том овог нь Нангиадад дагаар оржээ. Умард Хүннүгийн хүчин тийнхүү суларч ирэхийн хамт 86 онд Өмнөд Хүннүгийн шаньюй Шиги түүнийг довтлон цохиж ноцтой хохирол учруулжээ. 87 онд Сяньби нар довтлон байлдаж, Умард Хүннүгийн шаньюй Юлюг барьж аваад амьдаар нь арьсыг нь өвчин алжээ.

Умард Хүннүгийн шаньюй Юйчүгянь Нангиадтай найрамдаж гэрээ байгуулахыг хүссэнд Нангиад зөвшөөрөх дүр үзүүлж байгаад 93 онд түүнийг мэхлэн бариад алж, түүнтэй хамт байсан цөөн хэдэн Хүннү цэргийг хяджээ.

Юйчжүгянь шаньюй Модун шаньюйн овгоос гарсан Умард Хүннүгийн сүүлчийн шаньюй байсан бөгөөд түүнтэй хамт Ар Монгол дахь Умард Хүннү улс эцэс болсон байна. Гэвч Хүннү нарын улс төрийн түүх оршсоор байв.

НТ 215 онд Өмнөд шаньюй Нангиадад бараалхахаар Есянь хотод хүрэлцэн очиход барьж хөнөөснөөр Өмнөд Хүннүгийн түүх үндсэндээ үгүй болж Нангиадын жирийн нэг муж хязгаарын доторх аймаг, сум мэт 5 аймаг болгон, жил бүр албан татвар гаргуулан авах журам тогтоосон байна. Тийм байдалтайгаар Өмнөд Хүннү нар IV зууны эхэн хүртэл Умард Нангиад Вэй, дараа нь Цинь улсад захирагдан байв. (Н.Ишжамц 1953, 36-38)

Гэвч 304 онд Өмнөд Хүннүгийн таван аймгийн ахлагч, зонхилогч нар хуралдаж Нангиадад алдсан “*эрх сүрээ цэргийн хүчээр эргүүлж авна*” хэмээн шийджээ. Тэд өөрийн цэргийн ерөнхий жанжин *Лю Юань* хэмээх бичиг, цэргийн өндөр боловсролтой сурвалжит язгууртан нэгэн залууг их шаньюй хэмээн өргөмжилж, Нангиад Цзинь улсын эрхшээл нөлөөнөөс тусгаарлан салснаа тунхаглан зарлажээ.

305 оноос эхлэн Лю Юань Умард Нангиад ихээхэн хэсгийг байлдан эзэлж, **Өмнөд Хүннүгийн Хан улс** хэмээхийг байгуулж, Пинянь хотод нийслэлжээ. НТ 311 онд Лю Юань Эртний Нангиадын зүүн, баруун хоёр нийслэл Лоянь, Чанань хотуудыг эзлэн авч **Лоянь** хотод нийслэлээ шилжүүлээд 318 онд биеэ **эзэн шаньюй** өргөмжилсөн байна. 319 онд Лю Юань нас барж, Люйю хэмээх цэргийн жанжин эзэн хаан болж, нийслэлийг Чанань хотод шилжүүлж, улсын нэрийг **Чжао** хэмээн өөрчилжээ.

Мөн тэр үеэр Чжао улсын зүүн талд Нангиадын дахь Хүннү боолчуудын бослогын удирдагч Өмнөд Хүннүгийн **Шилэ** гэгч ялалт байгуулж, **Бага Чжао** хэмээх улс байгуулж, **Шүндэ** хотод нийслэлээд биеэ **ван** өргөмжилжээ. НТ 328 онд Шилэ Өмнөд Хүннү, Умард Нангиад Чжао, Бага Чжао хоёр улсыг нэгтгэж, НТ 330 онд Есянь хотод нийслэлээд нийт Умард Нангиад даяар ноёлох болсон байна.

Өмнөд Хүннүгийн тэрхүү эзэнт улсын сүүлчийн эзэн хаан нь Шихү гэдэг маш харгис хэрцгий этгээд байсан бөгөөд 349 онд түүнийг нас барсны дараа түүний өргөмөл Нангиад хөвгүүн Ши Минь тэргүүтэй Нангиадууд бослого гаргаж Өмнөд Хүннүгийн эзэнт эзэнт улсыг мөхөөсөн байна².

Тийнхүү IY зууны Умард Нангиадад Өмнөд Хүннүгийн ноёрхол эцэс болжээ. Гэвч Өмнөд Хүннү нарын түүх үүгээр дууссангүй, Ордост байсан Хэлянь Бобо тэргүүтэй Өмнөд Хүннү нар **407 онд Ся** улс хэмээх бас нэгэн тусгаар улс байгуулсан нь 431 он болтол оршин тогтнож байжээ. Түүнчлэн 400 онд Мэн Сүн хэмээх Хүннү хүн өөрийн нөхдийн хамт цэрэглэн хөдөлж, одоогийн Нангиадын Ганьсу мужийн байгаа газар нутгийг эзлэн авч, Шар мөрний баруун талд **Хэси** хэмээх улсыг байгуулсан нь 460 он хүртэл бүрэн бүтэн байсаар байжээ. Буддын шашны хуврагууд тус улсыг “**Умар зүгийн улс орнуудын очир алмаз**” хэмээн нэрлэдэг байсан. (Л.Н.Гумилев., Тысячелетие вокруг Каспия. 1993, 92)

Түүнчлэн Баруун зүг халин гарсан Чжичжи шаньюйн Хүннү нар болон дараа үед халин гарч Жунгарын Тарвагатайд нутаглан байсан Умард Хүннү нарын нэг хэсэг нь Синцзяны Долоон усан дүлдэж “**Хүчин мөхөс Хүннү**” нарын **Юэбань** улсыг байгуулсан нь 488 он хүртэл оршин тогтнож байжээ.

Баруун Хүннү: Умард Хүннүгийн төр мөхсөний дараа Ар Монголд 100 мянган өрх буюу 5-6 зуун мянган Умард Хүннү нар үлдээд Өмнөд Хүннүгийн бүрэлдэхүүнд орж бусад 100 мянган айл өрх баруун тийш Жунгар, Казахстан, Барабын хээр талын зүг зайлан оджээ. Умард Хүннүгийн дотроос Хуйянь овгийн тэргүүтэй нэг хэсэг нь баруун тийш халин гараад Түрэг, Перс, Угро хэлтнүүдийн дунд орсон байна. Тухайн үед Кавказын нурууны ар талаар Сармат гарвалт Перс-Иран хэлтэн Алан нар оршин амьдарч, Уралын нурууны тэнд Угро-Чуваш хэлтэн овог аймгууд байдаг байжээ. Умард Хүннүгээс гарагсдын ихэнх хэсэг нь Кангюй зэрэг Түрэг хэлтний дундуур дайран гарч Урал, Волга, Доны Угро хэлтэн овог аймгуудын тэнд очиж 200 гаруй жил болохдоо хэл

---

² Мөн тэнд, 38-40-р тал.

яриа, удам угсааны талаар нэлээд ижилсэн Хүннү гарвалт, Түрэг-Угро голлосон Хүннү угсааны томоохон овог аймгууд болсон байна.

Тэдгээр Хүнн-Угро аймгууд 350 оны үед хүчээ нэгэнт сэлбэж аваад Алануудыг байлдан эзэлжээ. IY зууны 70-аад оны үест *Баламбер (Баламир)* тэргүүтэй Хүнн нар Дон мөрнийг гаталж Остготуудыг цохин баруун зүг хөдөлгөснөөр Зүүн, Баруун Европ дахь “*Улс түмнүүдийн их нүүдэл*”-ийг эхлүүлсэн байна. 377 онд Хүнн нар Ромын эзэнт улсын урд хилд тулж очжээ. Хүнн нар 396-397 онд Сири, Месопотамийг дайран өнгөрч, 420 оны үед одоогийн Унгарын Паннонын хээр талд очиж суусан байна. Хүннү нарын төр улсын бүрдлийн тэргүүн *Атилла (445-453)* хааны өргөө ордон нь тэнд байсан бөгөөд чухам тэндээс бусад аймаг, овгийг эзэлж, Визант гүрнээр алба бариулж, Ромын эзэнт улстай нэгэн үе ана мана өрсөлдөн байжээ. Гэсэн ч 451 онд Каталуны тал хэмээх газар Ром, Герман, Франц зэрэг олон янзын улс, угсаатны нэгдмэл хүчинд цохигдсон ба 453 онд Атилла хааны нас барсны дараа Хүнн нарын төр улсын бүрдэл бутран сарнисан.

Хүннүгийн хууль цааз: “Хүннү нарын үүсгэн байгуулсан анхны төр нэгэнт тухайн үеийн нийгмийн зохион байгуулалтын хуульчлагдсан илэрхийлэл учраас эрх зүйн тодорхой эх сурвалжийг бий болгожээ” (Ж.Болдбаатар 1997, 19) “Хүннүд төрөөс тогтоосон хууль цааз болон заншлын хэм хэмжээнээс бүрэлдсэн хэв хууль гэсэн хоёр төрөл эрх зүйн эх сурвалж байсан.” (И.Дашням. 2005, 57)

“Шаньюй нь ордондоо түшмэдийн чуулганаар төрийн хэргийг удирдан хэлэлцэх зэрэг улсын дотоод бодлого, мөн Нангиад хаадтай захидлаар харилцах, гэрээ байгуулах, Нангиад ба бусад улс орны элчин төлөөлөгчдийг хүлээн авах, харь улсанд дайн зарлан довтлох мэтийн гадаад бодлогын асуудлыг шийдэх бүрэн эрхтэй байжээ. Хүннүгийн шаньюй бол түмтийн дарга зэрэг тушаалтныг томилох, огцруулах, шийтгэх тэр ч байтугай алах эрхтэй байжээ” (Г.Сүхбаатар., Монголчуудын эртний өвөг 1980, 56) Эдгээр нь төрөөс тогтоосон эрх зүйн хэм хэмжээний чухал бүрэлдэхүүн хэсэг юм.

Нангиад “Ши-Цзи” сурвалжид “24 түмтийн дарга тус бүр мянгат, зуут, аравтын дарга, жижиг ван, гол туслагч, дувэй, данху, цецзюй нарыг томилно” (Түүхийн дээжис бичиг I боть) гэсэн байдаг. Мөн “Тэдний /Хүннүгийн/ баримталдаг хуулиар ирт үзүүртнийг гаргавал цаазаар аваачина, хулгайн ялтай хүний гэр бүлийг хураана, хөнгөн хэрэгтнийг бэрээднэ, хүндийг цаазаар авна” (Г.Сүхбаатар., Монголчуудын эртний өвөг 1980, 71) гэж бичсэн байдаг нь Хүннү нар хуультай байсныг харуулж байна. Түүнчлэн “Гэмт хэрэг үйлдэж ялд унасан хүнийг үйлдвэр урлалд зүтгүүлдэг байж”. (Ц.Доржсүрэн 1961) Эдгээрт баримтуудаас үзвэл Хүннүд ялын цаазаар авах, хорих, бэрээдэх, хөрөнгө хураах, хүнд ажил хийлгэх хэлбэрүүд байсан байна.

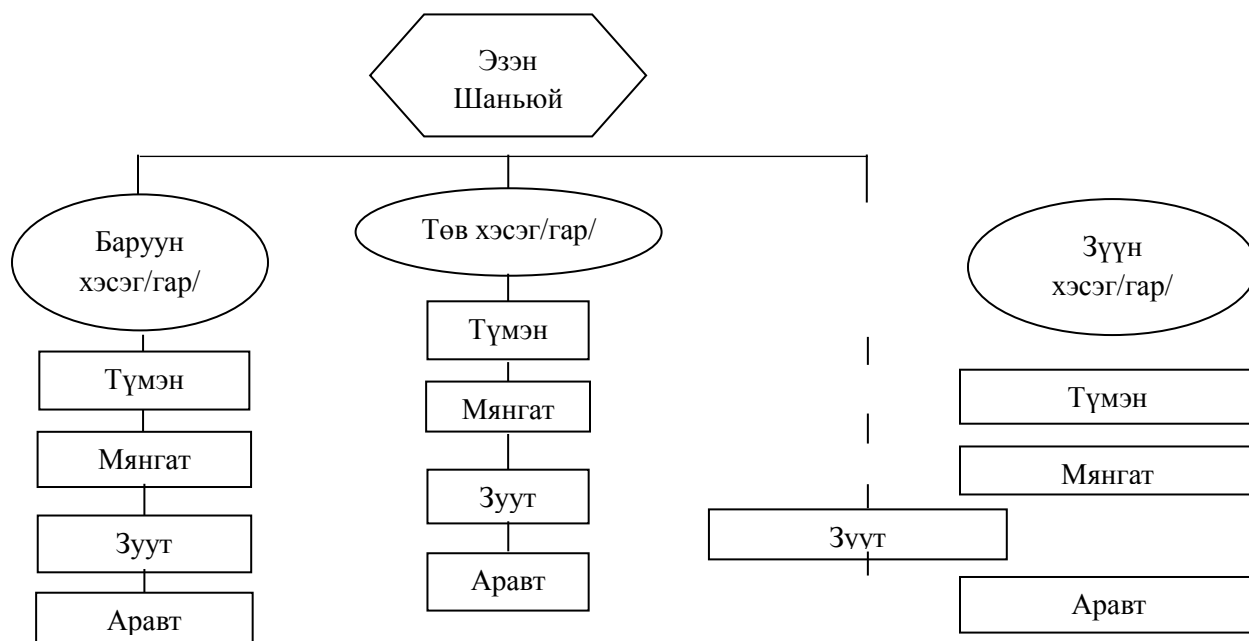
Түүнчлэн Ши-Цзи-д Гудухоу түшмэл шүүхийн ажлыг эрхэлж байсныг бичсэн. “Хоу-Хан шу”-д “зүүн гарт хамаарагдах хуянь, баруун гарт орох лань, Сюйбу овог нь шүүхийн хэргийг эрхлэн ял оноож, тэр тухайгаа Шаньюйд амаар илтгэнэ” (Г.Сүхбаатар., Монголчуудын эртний өвөг 1980, 59) хэмээжээ.

Хүннүд шүүн таслах, ял оноох дээд эрх мэдлийг Шаньюй эдэлж байв. Үүнийг Модун шаньюйн улсын газрыг дорнод ху-д өгөхийг зөвшөөрсөн түшмэдийг цаазаар аваачсан бол, Хүннү, Нангиад гэрээг зөрчсөн баруун сэцэн ванг дайнд явуулсан төдийгээр ялаас хэлтрүүлсэн зэрэг үйл явдал тод гэрчилж байна. Ийнхүү Хүннү эзэнт улсын төрийн эрх зүй нь цааш цаашдийн төр улсуудын эрх зүйн уламжлал болон хөгжсөн нь тодорхой юм.

Хүннүгийн засаг захиргаа, цэргийн зохион байгуулалт:

а. Засаг захиргаа: Хүннү улс газар нутаг, засаг захиргааны хувьд Шаньюйгийн шууд харъяалах төв хэсэг болон зүүн, баруун гарт хуваагдах “Гурван гарын” тогтолцоо юм. 24 аймгаас бүрдэх ба нэг аймаг нь нэг түмт болдог бөгөөд нийт 24 түмтээс бүрдэнэ. “Түмт нь мянгат, зуут аравт болох ба Хүннү нарын аравтын тогтолцоо нь нүүдэлчдийн амьдралын хэв маягт зохицсон цэрэг-захиргааны өвөрмөц зохион байгуулал” (Ц.Доржсүрэн, Монгол нутагт байсан эртний улсууд. 1955, 84тал, 14,16-р тал) юм.

Хүннүгийн засаг захиргааны хуваарь /схем³

Ши Цзи”-д Хүннүгийн “...Зүүн жигүүрийн ноёд, тэргүүлэгчид Шангу мужийн эсрэг этгээдийн зүүн талаас Хуйхэ, Чаосянь хүртэл, баруун жигүүрийн ноёд тэргүүлэгчид Шанцзюнь мужийн эсрэг этгээдээс баруун тийш Юэчжи, Ди болон Цян хүртэл нутгийг эзлэнэ.” (Таскин.В.С., Материалы по истории Сюнню /По китайским источникам/ 1968, 40-р тал) Хүннү улсын зүүн баруун гарын бүх ван, жанжин өөрөөр хэлбэл түмтийн дарга нар “тус бүр өвс, ус даган нүүх хувь газартай, гэхдээ зүүн, баруун сэцэн ван зүүн, баруун гули ван нь хамгийн том эзэмшилтэй” (Г.Сүхбаатар., Монголчуудын эртний өвөг 1980, 74-р тал) гэжээ.

Хүннүгийн “зүүн жигүүрийн нутаг нь Хэбэй мужийн Яньцин сяниес яг хойших Цахараас зүүн тийш Ляонин мужийн Пиньюань сянь хүртлэхийг оролцуулан Монголын Хэрлэн, Ононгийн сав ба баруун жигүүрийнх нь Шэньси мужийн Сүйдэ сяниес хойших Өвөр Монголын Алашаа, Эзэн

³ И.Дашням. Монгол Улсын төр эрх зүйн түүх. УБ. 2005. 48-р тал

хороо, Монголын Сэлэнгэ, Ховд голын сав нутаг байв”. (Г.Сүхбаатар., Монголчуудын эртний өвөг 1980, 55-56-р тал)

Судлаач, доктор З.Батсайхан дээрх сурвалжийн мэдээг хүннү булшны тархацтай харьцуулан үзээд “...шаньюйн орд ориших эзэмшил газар нь Их Хэнтийн салбар уулс Туул, Хэрлэн голын эх орчмын газар бололтой бөгөөд, археологийн судалгаанд бас илэрч байна. Тухайлбал, Ноён уулын язгууртны булшнуудын дотор Үжүлү жоди шаньюйн булш байсан нь сурвалжийн мэдээг ортой болохыг зааж байгаа бөгөөд зүүн зах нь Хэрлэнгийн эх бололтой” (З.Батсайхан 2002, 148-р тал) гэсэн байна.

Энэ бүхнээс үзэхэд Хүннүгийн үеийн зүүн, баруун, төвийн бүсийн газар нутаг нь өнөөгийн монголын газар нутгийн бүсчлэлтэй хол зөрөхгүй бөгөөд Хүннүгийн баруун гарт нь өнөөгийн Монголын Сэлэнгэ, Ховд голын сав нутгаас баруун тийш орших Хүннүгийн нутаг хамаарна. Зүүн гар нь Монголын Хэрлэн, Ононгийн сав нутгаас зүүн тийших Хүннүгийн нутаг хамаарч байжээ.

б. Цэргийн зохион байгуулалт: Хүннү улсын цэргийн зохион байгуулалт аравтын тогтолцоонд үндэслэж байв. Энэхүү тогтолцоо нь улсын бүх цэргийг аравт, зуут, мянгат, түмт, зүүн, баруун гарын цэрэг хэмээн хувааж, бүх цэргийг Шаньюй нэгтгэн удирдахад чиглэж байв.

Ши-Цзи-гийн 1 дэх талд “Зүүн, баруун сэцэн вангаас дань хүртэлх тушаалтны хамгийн том нь түмэн морьт, бага нь мянган морьт захирна. Эдгээр 24 даргыг түмтийн дарга гэнэ” хэмээжээ.

“Хүннүгийн цэрэг, улсын цэргийн нэгдсэн зохион байгуулалттай байсны гэрч бол зүс нийлүүлсэн морьт цэрэгтэй байсан явдал”. (Г.Сүхбаатар., Монголчуудын эртний өвөг 1980, 69-р тал) Үүний баримт нь “НТӨ 201 онд Модун шаньюй 400 мянган морьт цэрэгтэйгээр Нангиад хилд цөмрөн орж, Тайюань, Датун хүртлэх газрыг эзлэн авхдаа өөрийн цэргийн баруун талыг нь цагаан морьтон, зүүн талыг саарал адуутан, умард талд нь хар хээр хүлэгтэн, өмнө этгээдэд шарга зүсмийн морьт цэрэг болгон зохион байгуулсан” (Монголын түүх тэргүүн боть. 2002, -р тал) явдал юм.

Хүннү цэргийн гол зэвсэг нь нум сум байсан ба Ши-Цзи-д “Алсын тусгайлтайгаас нум, сум, ойрын хоом илд, төмөр бариултай жад байна” гэжээ мөн “Модун дээд тал нь 300000 нум, сумтай цэрэгтэй” (Таскин.В.С., Материалы по истории Сюнню /По китайским источникам/ 1968, 39-р таб) байв. Эдгээр сурвалжийн баримт нь Хүннү цэргийн тоо хийгээд зэвсэглэл, зохион байгуулалт, тактик, стратегийг харуулж байна.

“

Аравт нь 7-13 хүнийг нэгэн аравт хэмээнэ. 24 түмтийн даргын 10 нь түм гаруй, үлдсэн 14 нь 1000-2000 цэрэгтэй байна гэж Шаньюйн тогтоосноор Хүннү нь тайван үед 150000-200000 цэрэгтэй, дайны үед 300000-400000 цэрэг гаргадаг байсан байна.

Амьдралын хэв маяг, аж ахуй:

а. Мал аж ахуй: Хүннүгийн аж ахуй, эдийн засаг, нийгмийн байгууллын үндэс суурь нь бэлчээрийн газар, мал сүрэг байсан юм. Төр улс байгуулагдсаны дараа улсын бүх нутаг,Цэлгэр бэлчээр ус нь улсын өмчид байсан ч зөвхөн төр юмуу шаньюй хааны бүрэн мэдлийн өмч болсонгүй, эцсийн эцэст бас л нийт аймаг овгуудын дундын өмч, эзэмшил болж байв. (Ц.Доржсүрэн, Умард Хүннү 1961, 84-р тал)Шаньюй тэргүүтэй төр засаг нь нутаг дэвсгэр, билчээр усыг төр улсын үндэс суурь хэмээн үзэж, голт зүрх, нүдний цөцгий мэт нандигнан хамгаалж байв.

Ар Монголын нутагт адуу, хонь, ямаа, үхэр, тэмээ таван хошуу мал маллаж нүүдэллэх амьдрал зонхилж байжээ. Говийн өмнөх Өвөр Монгол нутагт таван хошуу малаас гадна бас илжиг, луус байсан байна.

Сыма Цянь, Хүннүгийн малын тухай дурдахдаа: “Тэдний малын олонхи нь адуу, үхэр, хонь, ямаа юм. Этгээд мал гэвэл тэмээ, илжиг, луус, хулан, тахь, таоси юм. Тэд өвс, ус эрэн, нэг нутгаас нөгөөд нүүдэг” (Бичурин. 1851, 27-р тал) гэсэн байна. Хүннүгийн шаньюйд өдөрт мянган газар (1 газар = 576 метр) гүйж чаддаг онцгой хурдан хүлэг байсан тухай мэдээ нь Хүннү нар баруун хязгаарын улс орнуудтай харилцаа тогтоосон тул Ферганаас аль хэдийн “Тэнгэрийн хүлэг” морьд олж аваад байсныг харуулж байгаа юм.

Хүннүгийн жирийн морьдын тухай Нангиад сурвалжийн дотор дурьдан үлдээснээс үзвэл “Ууланд авирах, буух, уулын гол гатлахдаа Дундад улсын морь Хүннүгийнхэд хүрэхгүй” (Таскин. 1968, 26-р тал)байжээ.

Хүннү нар заримдаа **зургаан хошуу** мал хэмээн ярьдаг байсны нэг нь сарлаг байжээ. Монголын уулст нутгийн зэрлэг сарлаг байсныг Хүннү нар буюу эсхүл тэдний өвөг дээдэс мал болон гаршуулсан байж магадгүй. Учир нь Монгол сарлаг Төвөдийнхээс зарим талын ялгаатай бол Хүннү, Монгол, Хиргис сарлагууд өвөр хоорондоо илүү адил төсөөтэй. Энэ нь Хүннүгийн булшнаас олдсон сарлагийн яс монгол хиргисийнхтэй үндсэндээ адил байдгаар нотлогдож байна.

Японы эрдэмтэн Эгами Намио “Хүннү эзэнт улсын мандаж байх үед Хүннүгийн нэг хүнд 19 мал оногдож байсан бол дайнд нэрвэгдэж, ган зудад хохирон доройтсон үе болох НТӨ 72 онд 10 толгой мал, НТӨ 68 онд 5 толгой мал, бүр сүүлд 46 онд 2 толгой мал оногдож байсан гэсэн тооцоо хийсэн байна”. (Namiо 1963, 353-р тал) Хүннүчүүд малын мах, сүү цагаан идээгээр голлон амьдарч байжээ. Малын арьс шир, ноос ноолуур, ангийн үсээр хувцас хунар хийдэг байжээ.

б. Газар тариалан: Хүннү нар газар тариаланг туслах аж ахуй хэлбэрээр хэрэглэж байв. Цинь улсын үед, тухайлбал НТӨ III зууны үед эзэн хаан Цинь Шихуаны талхидал, боол эзэмших ёсны дарлал мөлжлөгт тэсч чадахаа больсон зарим иргэн Хүннү нарын хажууд хөгжөөнтэй сайхан хэмээн ганц хоёроороо болон хэсэг хэсгээр Хүннүгийн нутаг дүрвэн гарч ирдэг байжээ. Нангиад Баруун, Зүүн Хан улсын үед ч Нангиад иргэд, тариачид, боолчууд Хүннү эзэнт улсын зүг дүрвэн ирэх нь тасарсангүй, харин зарим үед нэмэгдэх хандлагтай байжээ. Дүрвэн ирсэн Нангиад иргэдээр Хүннү нар тариа будаа тариулж, гар урлал эрхлүүлэн, тэдний гаргасан бүтээгдэхүүнээс авч хэрэглэдэг байжээ.

Түүнчлэн Төв аймгийн Бороогийн суурин, Архангай аймгийн Тамирын Улаан хошуунд байх Хэрмэн талын гурван хэрэм, Өвөр Байгалийн нутагт орших Иволгын суурин зэрэг нь Хүннүгийн үед хүн ам бөөнөөр төвлөрсөн гар урлал, газар тариалан эрхлэгчдийн суурин ба суурин иргэншил бүхий соёлын илрэл байсныг харуулдаг юм. Түүнчлэн эдгээр хот ойролцоо холбоо бүхий маш том бүлэг оршуулга байгаа нь **Хүннүгийн үед байгал, цаг уурын бүсчлэлээс хамаарч төв азийн ард түмэн нь амьдрах ахуй, соёлын хувьд хагас суурин болон нүүдлийн хосоллох тогтолцоотой** байжээ.

в. Ан гөрөө: Хүннүгийн эдийн засагт ан агнуур, мал аж ахуйн дараа орох чухал салбар байжээ. Хүннү нар зээр гөрөөснөөс эхлэн хандгай, буга үнэг, чоно, гахай, баавгай зэрэг олон янзын ан гөрөөс агнадаг байжээ. Булга, минж болон бусад үслэг амьтдыг агнаж, арьс үсийг нь хэрэглэдэг байжээ. Бүргэд зэрэг зарим шувууг агнаж, өдийг нь нумны суманд бэхлэн тусгалыг сайжруулах

арга өргөн дэлгэрсэн байв. Тэд ан гөрөө хийхдээ ганц хоёроороо юм уу олуул явж хомрогolon агнадаг ч байжээ. Хүннү “Намар адуу мал таргалах үеэр бүх хүмүүс ой модыг самнан ан хийдэг” (Бичурин 1851, 49-50) байв. НТӨ II зууны 60-70-аад оны үест Хүннүгийн шаньюй 100 мянган морьт цэрэгтэйгээр их ав хомрогo хийж байсан мэдээ байдаг байна. Ан агнуур Хүннү нарын аж ахуйн нэг хэлбэр болохоос гадна дайн байлдааны бэлтгэл болж өгнө.

2. Гар урлал, үйлдвэрлэл: Хүннүчүүд гэр орноосоо гадна тэрэг, гэр тэрэг зэрэг “ нарийн зүйл хийж чаддаг байсан нь тэдний дунд гар урлал нэлээд хөгжиж байсныг нотолно.

Хүннү нарт 4-6 морь, луус хөллөдөг хурдан гүйдлийн сайн тэрэг байжээ. НТ 19 онд Нангиад Вэй Цин жанжин Ичисе шаньюйн цэргийг бүслэн цохиход шаньюй зургаан луус хөллөсөн тэргээр зугтан оджээ. 109 онд Нангиадууд Өмнөд Хүннүд довтлон мянга гаруй тэрэг олзлон авчээ. Янз бүрийн тэрэг үйлдэж өргөнөөр хэрэглэх нь Хүннүгийн эдийн засаг, цэрэг-стратегийн чадавхийг эрс нэмэгдүүлж байсан ажээ.

Мөн Хүннү нар нь шавар ваар сав, мод, яс, алт, мөнгө, төмөр, хүрэл эдлэл хийдэг байжээ. Хүннүгийн булшнаас гарсан ваар савнуудын хээ угалз гүнзгий, оньсон хүрд дээр үйлдсэн байх учир хийц чанарын хувьд илүү сайн байдаг. Хүннүд мэргэжлийн гар урчууд, тухайлбал, модчин, хүрэл, төмрийн болон алт, мөнгөний дархчууд цөөнгүй байжээ.

Ноён уулын Хүннүгийн булшнаас гарсан ноосон нэхмэл, ширдэгний хээ их сонирхолтой бөгөөд нэгэн хэсэг нэхмэлд хүний дүрсийг сайхнаар нэхсэн байдаг. Түүнд Хүннүгийн язгууртныг уруул, хацартаа сахалтай, намирсан урт үс, этэн хамар, давхраатай нүд, хурц хараа, уруул ба нүүрний хэв байдлыг чанга, чин зоригтой байдалтай үйлджээ. Уул нэхмэлийг зүү ороох аргаар хийсэн байна. (Ц.Доржсүрэн, Умард Хүннү 1961, 96-98-р тал.)

дүрс үйлджээ. Тэдгээр амьтан нь төрлийн хувьд тухайлбал сарлаг, буга, дэлтэй боловч сүүл ба барстай төсөөтэй нэгэн араатан, чих, толгой нь далавчтай өөр нэгэн амьтан дүрслэгджээ. Барс саагласан сарлагийн хүзүүнээс хазаж байх түүнийг эврээрээ ольж сэжин байх ажээ. ангайж, хэлээ унжуулан, нүдээ бүлтийлгэсэн

араатантай амь дүйн тэмцэж, цухалдан байгаа Сарлаг, араатан хоёр тийнхүү ноцолдож байгаа дахин давтагджээ.

Хүннүгийн дүрслэх урлагийн нэг онцлог нь өмнөх хүрлийн үеийн адилаар амьтныг дүрсэлдэгт оршино. Ноён уулын булшнаас олдсон ширдэгт мал, ан гөрөөс, араатны дүрсийг их урнаар үйлдсэн байна. Ширдэгний төв хэсэг нь үүлэн хээтэй, гадна талаар нарийн зурвас бэл хээтэй, гадна хүрээг зууван дөрвөлжин хээтэй Нангиад торгоор эмжсэн байна. Тэр нэхмэлийн дотор талд амьтны

дүрс

Сарлаг
Ноён уул. Монгол.

арван наймыг дөрвөн янз, биеийн байдал нь араатан мэт атлаа хэлбэртэй амьтан нь бөгөөд сарлаг нь Сарлагийг амаа янзтай үйлдсэн нь

байдал илэрхий. дүрс уг ширдэгт тав

Тэдгээрийн завсар давхиж яваа бугын хондлой дээр сууж, нуруунаас нь зуусан далавчит араатны дүрс дөрвөн удаа дүрслэгджээ. Буга нь амаа ангайж, хар хурдаараа хатирч байх бөгөөд

нуруугаа хотойлгон ууцаа шарваж байгаа байдалтай. Далавчит араатны дүрс нь Монголын бусад нутаг, Өмнөд Сибирь, Умард Нангиадаас олддог алт, хүрлээр цутгаж хийсэн амьтны дүрстэй ив ижил.

Ноён уулын булшинд адуу, сарлаг, үхэр, буга зэрэг амьтдын дүрсийг нимгэн алт, мөнгөөр хөөмөллөн гаргасан нь уран нарийн болжээ. Ялангуяа 6-р булшнаас олдсон дүгрэг, гонзгой хоёр мөнгөн эдлэлд шилмүүст ойн дунд үс нь хоёр тийш хагарч унжсан, зогдор савагтай амьтныг маш сайхан дүрсэлсэн нь түүх соёлын үнэт дурсгал юм.

Худалдаа: Нангиадын засгийн газар Хүннүтэй хилийн худалдаа хийхийг түр зөвшөөрч, өөрийн барааг өндөр үнээр өгч Хүннүгийн түүхий эдийг хямд авч асар их ашиг хонжоо олдог байжээ. Тэр тухай Эртний Нангиад “Давс, төмрийн тухай бодрол” бичигт дурдсан нь: “*Нангиад орны ердийн хэсэг торгоор Хүннүгийн өдий төдий алтны үнэтэй юмыг авч, чингэснээрээ дайсан орны нөөцийг хорогдуулж байна. Чингээд илжиг, луус, тэмээн жин хил рүү цувж, тахь (таньси), алаг адуу цөм манай мал болж, булга, тарвага, үнэг, дорго, эсгий, ширмэл ширдэг манай дотоодын санд орж, хаш, шүр, болор манай эрдэнэ болж байна. Энэ бол гадаад орны эд дотогшоо урсаж, олз гадагш гоожихгүй байгаа хэрэг билээ*” (Куань. 1958, 12-р тал) гэжээ.

Хүннүтэй худалдаа хийх явдал тийм их ашиг хонжоотой байсан учир албан ёсны хатуу хоригийн үед ч Нангиад худалдаачин, жирийн иргэн Хүннүгийн элч төлөөлөгчидтэй нууцаар арилжаа хийн баригдаад хэдэн зуугаараа цаазаар авхуулдаг байжээ. НТӨ 121 онд Баруун Хан улсын нийслэл Чананьд ирсэн Хүннү нартай худалдаа хийсэн хэрэгт холбогдон 500 Нангиад худалдаачин цаазаар авахуулжээ. Хүннү нар бас өөрийн зүүн өмнөд хөрш Ухуань, баруун хөрш Дорнод Туркестан зэрэг эзлэгдсэн орнуудаасаа алба татвар авхын зэрэгцээ тэдэнтэй худалдаа хийнэ. Ноён уулын булшнаас олдсон нэхмэл эд барааны зарим нь Грек-Бактрийнх байсан нь Дорнод Туркестанаар дамжин Хүннү нутагт орж ирсэн аж. Түүнчлэн шүр, болор зэрэг зүйлсийг Грек-Бактри, Дундад Ази, Дорнод Туркестанаас Хүннү нар олж аваад Нангиадад гаргаж байсан.

1.12 Шашин шүтлэг, соёл, зан заншил:

а. Зан заншил: Эртний Шумер, Вавилонд анх үүссэн буюу жарны тогтолцооны доторх 12 жилийн мөчлөг дамжин Хүннү, Нангиад хоёрт аль алинд нь орж ирсэн хулгана, үхэр, барс гэх зэргээр тус тусдаа нэг амьтны байдаг байна.

Fig. 8. Gold sun and moon.

60 жилийн он тоолол нь Иран, Туранаар байна. 12 жил нь нэрээр нэрлэгдсэн

**Бөх барилдаж буй Хүннү хүн.
Нангиад, Си Ань хот**

Хүннү на **Алтан нар, сар.** олдуулж, морь, тэмээ уралдуулан, сур харваж байсан нь эрийн гурван наадам хийдэг байсан бололтой байгаа. Ордос нутгаас олдсон хүрэл

эдлэлүүдийн дунд бөх барилдаж буй дүрстэй бүсний хоёр арал байсан ажээ. Морь, тэмээ уралдуулж байсан тухай мэдээ сурвалж сударт тодорхой тэмдэглэгдэн үлдсэн байдаг.

б. Шашин шүтлэг: Шашин шүтлэгийн хувьд Хүннүчүүд жил бүрийн хавар “*өвөг дээдэс, тэнгэр, газар, сүнсэнд*” өргөл барьц өргөдөг байв. *Шаньюй өдөрт хоёр удаа мөргөл үйлдэнэ, өглөө мандаж буй наранд, орой саранд мөргөмү.* “*Одон гариг, нарны байдлыг харж байж*” аливаа үйлдлээ хийдэг байв. (Г.Сүхбаатар., Монголчуудын эртний өвөг 1980, 80-р тал)

Мөн шаньюйн “*тэнгэр, газраас төрсөн, нар, сарнаас тавигдсан*” гэх мэт цол хэргэмээс үзвэл хүннү нар нь тэнгэр шүтлэг, мөн өвөг дээдсээ шүтэх шүтлэгтэй байжээ. Эдгээр сурвалжийн мэдээнээс гадна Тахилтын амны Хүннү булшны авс алтан нар, сар чимэглэл бүхий археологийн олдвор нь Хүннү нарыг тэнгэр шүтлэгтэй байсныг харуулж байна.

**Хүннүгийн шаньюйн малгайн
оройн алтан чимэглэл.
ӨМӨЗО, Ордос.**

Түүнчлэн Хүннү нарыг тотемизм буюу амьтан шүтлэг байсан тухай олон сурвалжийн мэдээ байдаг. “Уул усны судар” /НТӨ XII-ҮШ/ хэмээх эртний Нангиад түүхэн тэмдэглэлд умардын 284 овог аймгийн тухай өгүүлдэгийн 58 нь амьтан шүтлэгтэй байснаас 14 нь ямар нэгэн шувууны нэртэй байсан аж. Нангиад судлаач Дуань Лянцин, ди хэмээх нэрийг хоёр янзын ханз үсгээр бичсэн байдгийг дурьдаад нэг нь зэрлэг бүдүүлэг, нөгөө нь махчин шувуу бор харцага /шонхор/ гэж үзсэн байна. /Ганбаатар. 2008, 88/.

Тэнгэр шүтлэг, бөө мөргөл нь Хүннү тэргүүтэй Төв

Азийн нүүдэлчин малчин улс түмнүүдийн соёл иргэншлийн амин сүнс, ёс суртахууны мөн чанар, дотоод агуулгыг илэрхийлэн илтгэгч гол шашин, шүтлэг нь болж байв.

в. Бичиг үсэг: Хүннү нь Төв Азийн анхны хүчирхэг төр улс төдийгүй эзэнт эзэнт улс байсан тул бичиг үсэгтэй байсан хэмээн үзэж болно. Академич Ч.Далай Хүннү нар бичиг үсэгтэй байсан гэх бүрэн үндэслэл байгааг хэд хэдэн хүчин зүйлээр нотлон тогтоожээ. Үүнд: “*Нэгдүгээрт: Хүннүгийн нийгэм онолын хувьд бичиг хэрэглэх шатанд хүрсэн. Хоёрдугаарт: Хүннү нар гадаад олон улсын харилцаа болон дотоодын нийгмийн хэрэгцээнд ямар нэгэн бичиг хэрэглэж байсан. Гуравдугаарт: Модун шаньюйгээс эхлэн Нангиад хаанд бичиг илгээж байсан. Дөрөвдүгээрт: Хүннүд дагаар орсон Чжунхан Юэн хүн ам, мал хөрөнгийг тоолон, гувчуур авах бүртгэл хөтлөхөд шаньюйн шадар хүмүүсийг сургасан. Тавдугаарт: НТ 46 онд*

Нангиадад Хүннүгийн газрын зураг өгснийг нягтлан үзээд бичиг үсэгтэй байсан хэмээн дүгнэсэн байна” (И.Дашням 2005, 37-р тал)

НТӨ I зууны эхээр зохиогдсон “Давс төмрийн тухай бодрол” зохиолд: “Хүннү нар яс сийлэн, модоор ороон олон түшмэл тэмдэглэлцэх бөгөөд эзэн, түшмэл, дээд доорд хэрэглэнэ” (Куань 1958, 376-р тал) гэсэн байдаг байна. Энэ нь Хүннүд Нангиадаас ялгаатай ямар нэгэн бичиг байсны нотолгоо юм. Францын эрдэмтэн Е.Блоше “Хүннү нар НТӨ III зууны үед Арамей хавиас хожмын үеийн Түрэг бичигтэй төсөөтэй ямар нэгэн үсэг авч хэрэглэсэн, тэр нь хойч үед уламжлагдан хэрэглэгдсээр Орхон-Енисейн Түрэг бичээс болж хөгжссөн гэсэн тодорхой санааг анх удаа дэвшүүлэн гаргаж иржээ”. (Г.Сүхбаатар 1951, 1980, 606-607-р тал, 115-р тал)

Хүннү нар Арамейн нарын бичгийг өөрийн хэл ярианд тохируулан нэн эртний өвөг монгол тамга тэмдгээр баяжуулсан **Хүннү үсэг** зохиож хэрэглэж байжээ. Чухам тийм бичиг үсэг байсан нь түүхэн сурвалжийн зарим баримт мэдээгээр нотлогдож байна. Эртний Зүүн өмнөд Азийн Кампучи улсын тухай Нангиад “Цзинь улсын судар” дотор дурдсан нь: “Фунаньчууд...ном тэмдэглэл хийнэ, тэдгээрээ хадгалдаг юм байна. Бичиг нь Ху нарынхтай төстэй” (Цзинь улсын судар.97-р дэвтэр, 10-р тал. огноо байхгүй) гэсэн байдаг. НТ III зууны үед Кампучид очсон нангиад элчүүд фунаньчууд нь энэтхэг бичиг хэрэглэдэг, тэр нь хиан нар хэмээх эфталит буюу Цагаан Хүннүгийнхтэй төстэй гэсэн байдаг байна. (Г.Сүхбаатар., Монголчуудын эртний өвөг 1980, 123-р тал) Энэ бүхнээс үүдээд эрдэмтэд Хүннү нарыг “**Тамга үсэг**”-тэй байсан хэмээн үздэг.

2. **Соёл, урлаг:** Хүннүгийн соёл иргэншил нь өмнөх үеийн Монгол орон дахь Хүннү тэргүүтэй янз бүрийн нүүдэлчин малчин овог аймгуудын “дөрвөлжин булш”, “буган чулууны” үеийн хүрэл, төмрийн соёлын өвийг уламжлан урагш ахиулж, хөгжүүлсэн бөгөөд “Хүннүгийн соёл бол эртний Монголчуудын соёл гэх бүрэн үндэстэй” (Г.Сүхбаатар., Монголчуудын эртний өвөг 1980, 150-р тал) юм. Учир нь Хүннү нар Төв Азийн анхны нэгдмэл төр улсыг бий болгосноороо нүүдэлчин олон овог аймаг соёлоороо нийтлэгжин хэлбэрших болон бусад суурин соёлоос ялгарах соёлын өвөрмөц хэлбэрийг бий болгожээ.

Хүннүгийн уртын дууны Домог: “Хүннүгийн шаньюйд маш сайхан гоолиг хоёр охин байжээ. Умрын иргэд тэднийг тэнгэрийн охид гэх болжээ. Шаньюй тэднийг насанд хүрмэгц гэрлүүлэх болж өгүүлэхдээ: Би энэ сайхан охидоо Тэнгэрт өргөн барья гээд улс эзэнт улсынхээ умард хязгаарын эзгүй ой хөвчид аваачжээ. Тэнд тэрээр өндөр сүрлэг асар бариулж, охидыг дээд давхарт суулган тэнгэрт хандаж та өөрөө аваарай хэмээн мөргөн гуйгаад орхин оджээ. Гурван жил өнгөрсний дараа эх нь охидоо очиж авъя гэсэнд шаньюй цаг нь болоогүй гээд зөвшөөрсөнгүй. Дахин жил болоход нэгэн хөгшин эр чоно ирж асрыг өдөр шөнөгүй харуулдан манах болжээ. Нөгөө чоно улисаар байгаад асрын доор нүх ухаж ороод гарахаа больжээ. Дүү охин нь эгчдээ хандан: Эцэг минь биднийг тэнгэрт өгөхөөр энд суулгасан, гэтэл эдүгээ чоно ирсэн нь тэнгэрийн дохио байх, тэнгэр түүнийг илгээсэн биз, иймд доошоо бууж түүнд очсугай гэжээ. Эгч нь ихэд цочин айж, энэ чинь адгуус байна шүү дээ, эцэг эхийнхээ нэрийг битгий бузарла! гэжээ. Дүү нь түүний үгэнд оролгүй доошоо бууж чонын гэргий болж хүү төрүүлсэн ажээ. Тэр хувьгүүний үр ач нар нь өсөн үржсээр бас нэгэн улс аймаг болсон, тийм учир тэр улсын иргэд чоно улих адил уртын дуу дуулдаг болсон гэдэг байжээ”. (Түүхийн дээжис бичиг I боть, 24-р тал)

Хүннү нар НТӨ 121 онд Ганьсү муж дахь Циляншань хэмээх Цагаан уул, Яньчи нуруу хоёроо Баруун Хан улсад түр булаалгаад уртын дуу гаргажээ. Түүнийх нь дотор “**Цилян уулаа алдаад зургаан хошуу мал маань өсөхөө болилоо, Яньчи уулаа алдаад авгай нар маань**

энгэсэггүй боллоо” гэсэн үг орсон байжээ. Хүннүгийн тэрхүү дуу нь нутгаа дайсанд алдаад гунихран зохиосон гунигийн дуу байжээ. Хүннүд олзлогдож байсан нангиад элч НТӨ 80-аад оны үест бичсэн зүйлдээ оройн цагаар цуур хангинан, адуу янцгаан, үхэр нь мөөрөлдөөд нойр авахуулахгүй байв гэж тэмдэглэсэн байдаг.

Хүннү нарт янз бүрийн цохивор хөгжмийн зэмсгээс хэнгэрэг (хүүрэг), чавхдаст нумтаас хуур (Күнхоу), чавхдаст товшвороос бийваа (пифа), үлээврээс цуур, лимбэ байсан байна. Төв аймгийн Алтанбулаг сумын нутаг Туул голын сав дахь Морин толгой гэдэг газар буй Хүннү нарын булшийг манай археологичид судлах явцдаа Хүннү нарын хэрэглэж байсан “хэл хуур” хөгжмийн зэмсгийг нээж олсон юм. (Д.Цэвээндорж., Булшнаас олдсон хүннү хэл хуур. огноо байхгүй, 70-80) Зүүн Хан улсын Линди (168-190) хаан Хүннү нарын хувцас, гэр, исэр, суудал, хоол, хэнгэрэг, лимбэ, бүжигт дуртай байсан гэсэн мэдээ баримт байдаг байна. (Г.Сүхбаатар., Монголчуудын эртний өвөг 1980, 131-132-р тал)

НТ 195 онд Өмнөд Хүннү нар Нангиадыг довтлон шүлэгч эмэгтэй Цай Вэньцзийг олзлон авч, зүүн этгээдийн чжүки ноёндоо хатан болгон өгчээ. Цай Вэньцзи **“Ху нарын цуурын эгшгийн 18 бадаг”** хэмээх ихэд алдаршсан шүлэг бичсэн байна. (Лисевич. 1969, 115-118)

1.13 Түүх, соёлын дурсгал:

а. Хот суурин: Хүннү нар нь Төв Азийн нүүдэлчин ард түмэн дотроос анхны хот суурин байгуулсан ард түмэн юм.

Төв аймгийн Мөнгөнморьт сумын Хүрэн дов, Тэрэлжийн дөрвөлжин, Бүрхийн дөрвөлжин, Эрдэнэ сумын Өндөр дов, Баянжаргалан сумын нутаг Хэрлэн голын Цагаан арлын Гуа дов, Дорнод аймгийн Цагаан-Овоо сумын Баруун Дөрөөгийн хэрэм, Барс хот II, Хэнтий аймгийн Жаргалтхаан, Дэлгэрхаан сумын зааг нутагт орших Цэнхэрийн голын хэрэм, Булган аймгийн Бүрэгхангай сумын нутаг Шувуутайн голын хэрэм, Өмнөговь аймгийн Номгон сумын нутаг Баянбулагийн туурь, Төв аймгийн Борнуур сумын Бороогийн суурин, Архангай аймгийн Тамирын Улаан хошуунд байх Хэрмэн талын гурван хэрэм, Өвөр Байгалын нутагт орших Иволгын суурин зэрэг Хүннүгийн үед холбогдох хот суурины үлдэцийг археологийн хайгуул шинжилгээний ажлын явцад олж илрүүлэн заримыг малтан судалжээ.

Дээрх хот сууринг судалсан шинжилгээний үр дүнгээс үзэхэд Сэлэнгэ мөрний дагуу гар үйлдвэрлэл, газар тариалан эрхлэгчдийн суурин, Хэрлэн голын дагуу тахилгын газрууд, Өвөр Монголын нутгаар цэргийн бэхлэлт хэрмүүд тархсан байх аж.

Хүннүгийн хот суурин газрыг зориулалт, ангилалын хувьд:

- Улсын төв орд өргөө,
- Гар урлал, газар тариалангийн суурин хот,
- Тахилгын барилга байгууламж,
- Цэргийн бэхлэлт гэж хуваадаг.

Хүннү эзэнт улсын барилгын хэрэглэгдэхүүн, түүний чимэглэлийн зүйлсийг хийхэд нангиад арга барил оролцож байжээ. Хэрлэн голын сав газар орших хүннү суурингуудын барилгын дээврийн үзүүрийн ваарны зарим хээ нь Нангиад Хан улсынхтай адил төсөөтэй байдаг. Түүнийг зарим эрдэмтэн Хан улсын түүх, археологийн дурсгал мэтээр үзэх хандлагатай байсан. Гэтэл уг зүйлсийг үйлдсэн хэрэглэгдэхүүн зэргийг нарийвчлан шинжилж үзэхэд, тэдгээр нь цөм

Хүннүгийнх аж. Энэ нь Хүннү, Хан улс хоёрын соёлын харилцан нөлөөллийг харуулж байгаа баримт мөн. (Монголын түүх 2004, 98-99)

б. Оршуулгын дурсгал: Хүннүгийн оршуулгын дурсгалыг хаад, язгууртны болон жирийн иргэдийнх хэмээн ангилан үздэг. Хүннүгийн жирийн иргэдийн булшийг Өвөрхангай аймгийн Богд сумын Тэвш уул, Булган аймгийн Бүрэгхангай сумын Өвгөнт, Үүдэнт, Хөвсгөл аймгийн Галт сумын Нүхтийн ам, Архангай аймгийн Эрдэнэмандал сумын Наймаа толгой, Батцэнгэл сумын Худгийн ам, Солби уул, Хөвсгөл аймгийн их-Уул сумын нутаг Сул толгой, Булган аймгийн Хутаг-Өндөр сумын нутаг Бурхан толгой, Төв аймгийн Алтанбулаг сумын нутаг Морин толгой, Хэнтий аймгийн Жаргалтхаан сумын Дуулга уул зэрэг олон газраар малтан шинжилжээ.

Хүннүгийн археологийн дурсгал нь “Зүүн тал нь Дорнод, Сүхбаатар аймаг, баруун тал нь Ховд, Увс аймаг, урд тал нь Дундговь, Өвөрхангай аймаг, хойд тал нь улсын хил хүртэл байгаа бөгөөд үргэлжлэл нь Өвөрбайгалын баруун хэсэг болон Онон, Ингэдэ, Шилгэ мөрний сав газар, баруун тал нь Тува, Алтай, Дорнод Казакстан, Өвөр Монголын Их зуу аймаг, Монь уул зэрэг газар” (З.Батсайхан 2002, 26-р тал)-аас олддог.

Хүннүгийн язгууртны чулуун далан бүхий булш манай орны Төв аймгийн Борнуур сумын нутаг Ноён уулын Сүжигт, Зурамт, Хужиртын ам, Ховд аймгийн Манхан сумын Тахилтын хотгор, Архангай аймгийн Хайрхан сумын Хүнүй голын Гол мод, Хэнтий аймгийн Баян-Адарга сумын Борбулаг, Дуурлиг нарс зэрэг газруудад олон тоогоор байна. Мөн Буриадын нутаг Ильмовын ам, Дерестуй зэрэг газраар ч хүннүгийн язгууртны бүлэг булш байдаг.

Хүннүгийн үндсэн нутаг болох Монгол, ОХУ-ын Буриадийн Бүгд найрамдах улсын Өвөр Байгаль, БНХАУ-ын Өвөр Монголын өөртөө засах орон, Шинжаан Уйгурын өөртөө засах орон, Ганьсу, Хөхнуур мужийн нутгаас нийт 7 мянга гаруй булш илэрч тэмдэглэгдээд байна. Үүнээс язгууртны 11 оршуулгын газар бий бөгөөд эдгээр нь Монгол орны Төв, Архангай, Хэнтий, Ховд аймгийн нутгийн 7-н газар, ОХУ-ын Буриадын Ильмийн ам, Царам, Оргойтонд I, Тувагийн Байдаг II зэрэг газарт байна. Тодруулбал:

- Төв Монголд 4 оршуулгын газар /Ноён уул, Бэлхийн ам, Гол мод, Гол мод-2/
- Өвөр байгальд 3 /Ильмийн ам, Царам, Оргойтон I/
- Дорнод буюу зүүн Монголд 2 /Дуурлиг нарс, Бор булаг/
- Баруун Монгол, Тувад 2 /Тахилтын хотгор, Байдаг II /

Харин язгууртны булш оршуулга одоогоор зөвхөн хангайн бүсэд олдсон байгаа нь Хүннүгийн төрийн төв хангайн бус нутагт төвлөрснийг илтгэнэ. Ямар ч тохиолдолд хүн амын бөөгнөрөл, төрийн төв нь ус дагах хүн төрөлхтний эртний соёл иргэншлийн гол шинж билээ.

в. Хадны сүг зураг /Хадан дээрхи дүрслэх урлаг/: Хүннүгийн үеийн хадны сүг зурганд Ховд аймгийн Үенч, Алтай сумын зааг нутагт Ямаан усны хадны сүг

хамаардаг. Зурганд гурвалсан морь хөллөсөн сүйх тэрэг дүрсэлж, сүйх тэрэгний өмнө талд нум саадаг агсан морьтой хүн, ар талд нь дагаж яваа морьтой хүн зэргийг урласан ажээ. Өгүүлэн буй зурагт сүйх тэрэгтэй нэгэн язгууртан заларч буйг маш тодорхой харуулсан байна. Сайхь зураг нь чадварлаг уран дүрслэлтэйгээс сүйх тэрэгний нум, арал, бүхээг, бүхээгний чимэглэл, гурвалсан морины зугуухан хатиралт зэргийг тод томруун харуулжээ.

Он цагийн хэлхээс

НТӨ IV-III зуун Монгол нутагт Хүннү, Дунху нарын аймгийн холбоо байгуулагдсан.

НТӨ 209 он Модунь Хүннүгийн шаньюй болов.

НТӨ 201 он Модунь 400000 морьт цэргээр Баруун Хан улсад довтолж ялалт байгуулсан.

НТӨ 198 он Хан улсын хаан Лю Бан, Хүннү улсын Модунь шаньюй нарын хооронд найрамдал-ургийн гэрээ байгуулагдаж, Хан, Хүннү улс энэ сацуу хоёр их эзэнт эзэнт улс хэмээн бие биенээ хүлээн зөвшөөрч, Цагаан хэрмээс өмнөх нутаг Хан улсын, хойшхи нутаг нь Хүннүгийн нутаг мөн гэж тогтоожээ.

НТӨ 174 онд Модун шаньюй нас барсан. Түүний хөвгүүн Гиюй эцгийн орыг Лаошань цолтойгоор Хүннүгийн шаньюй болов.

НТӨ 161 онд Лаошань шаньюйн хүү Гюньчэнь Хүннүгийн шаньюй болов.

НТӨ 152 Хүннү, Нангиад нутгийн заагт хилийн худалдааны зах нээгджээ.

НТӨ 126 он Ичиси Хүннүгийн шаньюй болов.

Нт 20 он Хүннү эзэнт улс Модун, Лаошань шаньюй нарын үеийн бүх газар орныг захиран сэргэн манджээ.

НТ 48 онд Хүннү эзэнт улс Би шаньюй тэргүүтэй Өмнөд Хүннү, Пүнү шаньюй тэргүүтэй Умард Хүннү болж хоёр хэсэг хуваагдсан байна.

НТ 50-58 онуудад Ухуань, Сяньби нар болон Манж Тунгус угсааны овгууд Умард Хүннүгээс тасран салжээ.

НТ 93 онд Өмнөд Хүннү болон Сяньби нарын хамтарсан довтолгооноор Умард хүннү Төв Азид мөхжээ.

НТ 107 он Умард Хүннү дахин баруун хязгаар нутгийг захирах болов.

НТ 158 он Умард Хүннү зүүн Туркестаныг орхин баруун тийш Кангюй-гийн зүг нүүдлэв.

НТ 370-аад оны үест Баламбер (Баламир) тэргүүтэй Хүнн нар Дон мөрнийг гаталж Остготуудыг цохин баруун зүг хөдөлгөснөөр Зүүн, Баруун Европ дахь “Улс түмнүүдийн их нүүдэл”-ийг эхлүүлсэн байна. 377 онд Хүнн нар Ромын эзэнт эзэнт улсын урд хилд тулж очжээ.

НТ 406 он Хүннүчүүд баруун зүгт Готуудыг довтлон Паннонийн талд төвлөн нутаглах болов.

НТ 434 онд Атилла Хүннүгийн хаан болж Европд тэргүүлэх болов.

НТ 453 онд Атилла хаан нас барсны дараа Хүннүчүүдийн улс бутрав.

Ярилцлага, хэлэлцүүлгийн асуултууд:

1. Хүннү нарын угсаа гарал, түүнд холбогдох эрдэмтэдийн судалгаа
2. Хүннүгийн төр улс, эзэнт эзэнт улс байгуулагдах түүхэн түүхэн нөхцөл түүнд холбогдох Модун шаньюйн домог зүйн тайлбар
3. Хүннү эзэнт улсын газар нутаг, Нангиадтай хийсэн хилийн гэрээний тухай
4. Хүннүгийн төр, хууль цааз, цэргийн зохион байгуулалт
5. Хүннү эзэнт улс хоёр хуваагдах дотоод, гадаад шалтгаан
6. Хүннү нарын амьдралын хэв маяг, аж ахуйн онцлог

7. Хүннү нарын хот суурин, булш оршуулгын дурсгал
8. Европ дахь Хүннүгийн удам ба Аттила хаан

Унших номын нэрс:

1. Монголын түүх тэргүүн боть. УБ. 2004.
2. Г.Сүхбаатар. “Монголчуудын эртний өвөг”.
3. З.Батсайхан, “Хүннү”. УБ. 2002.
4. Ц.Доржсүрэн. “Умард хүннү”. УБ.1961.
5. Л. Н.Гумилев. “Хүннү”. Москва. 1964.

*Сяньби нарын нэрийг
эртний Нангиадаар
тэмдэглэхдээ <<Сянь>>
(шинэ соргог, сайн сайхан),
<<би>> (муу муухай, үл
бүтэх) гэсэн утгатай хоёр
үсэг хэрэглэсэн нь
үндсэндээ өнгө үзэмж
сайтай мэт боловч дотоод
шинж чанар нь муу, сайхан
зүстэй муухай амьтан
гэсэн утгатай*

УБ.1980.

СЯНЬБИ УЛС

Түлхүүр үг : Сяньби, Ухуань, Муюн, Тоба, Таньшихуай

1. Сянбигийн угсаа гарвал: Эртний Нангиад сурвалж бичигт тэднийг Хүннүгийн тусгай нэг аймаг байсан тухай өгүүлдэг. Сяньбийн анхны толгойлогч нь Таньшихуай бөгөөд түүний удам гарлын тухай сонирхолтой домог бий.

<<Зүүн Хан улсын түүх>> (ХоуХан шу)-д Сюаньди (Г.Сүхбаатар 1992, 28) (Сюаньди (147-167 он)) хааны үед Таньшихуай нь Сяньбийн зүүн этгээдийн цэргийн жанжны гэр бүлд 141 онд төржээ. Түүний эцэг Тулухоу нь Өмнөд хүннүгийн цэрэгт гурван жил алба хааж байгаад гэртээ буцаж ирэхэд эхнэр нь хөвгүүн төрүүлээд удаагүй байжээ. Нөхөр нь эхнэрээ хардаж Таньшихуай хэмээх хүүг өөрийн хүүхэд биш гэдгийг мэдэж байгаа болохоор түүнийг хорооно гэж сүрдүүлжээ. Гэсэн ч түүхэн домог ёсоор харин эхнэр нь түүнд учирлаж хэлэхдээ нэг өдөр гадаа хөдөө замын дагуу явж байтал тэнгэр дуугарч, цахилгаан цахилж, аянга буух шиг болсон. Дээш

хартал аманд нэг ширхэг мөндөр унахад түүнийг санаандгүй залгиж орхисоноос л болсон байх удалгүй хөл хүндэрсэн билээ. Бүтэн арван сар тээж байж мах цусны тасархай болсон энэ хөвгүүнийг төрүүлсэн юм. Тэнгэр язгуурт сайн эр болж юуны магад. Өсгөн торниулаад үзье л дээ гэжээ. Нөхөр нь эхнэртэй итгэсэнгүй хардсаар балчир хөвгүүнийг хаана ч хамаагүй хаяж чоно нохойн хоол болгоно гэжээ. Эхнэр нь нялх ноорой хөвгүүн Таньшихуайгаа төрөл садангийнхандаа өгч өсгөн хүмүүжүүлж байжээ. Арван дөрөв таван насан дээрээ Таньшихуай бие бялдар том, бяр чадал ихтэй, оюун билиг төгөлдөр, ихээхэн эрэмгий зоригтой нэгэн болж байгааг овог аймгийн ахлагч, жирийн хүмүүс цөм гайхан бишрэх болж. Нэг өдөр нөхрийн нь эзгүйд хэсэг дээрэмчид довтлон ирж эхийнх нь хэдэн үхэр малыг нь хөөн оджээ. Таньшихуай түүнийг сонсмогц тэдний хойноос ганцаараа хөөн очоод бүгдийг нь дийлж үхэр малаа эргүүлж авчирч өгчээ. Тэр цагаас хойш Сяньби улс даяар түүнийг ихэд хүндэтгэх болжээ. (Монголын түүх, тэргүүн боть 2002, 76).

Сяньби нарын удам угсааг сөхөхөд улсынх нь бүрэлдэхүүнд багтаж байсан Тоба, Муюн, Тугухунь нараар барахгүй, Хүннү, Дунху, Жужан, Кидан, Шивэй нарын удам угсаа гарвал их бага ямар нэг хэмжээгээр холбогдоно. Монголч эрдэмтэд 1970 оныг хүртэл Хүннү Сяньби хоёрын удам, угсааны хамаарлыг гүнзгийрүүлэн судлалгүй тус тусад нь авч үзэж иржээ. Сяньби нар Хүннүтэй нэгэн зэрэг нэн эртнээс Нангиадын 24 төрийн түүх, нэвтэрхий толь зэрэгт тэмдэглэгдэж байжээ. Сяньбийн угсаа гарвалын түүхийг гүнзгийрүүлэн судлах нь эдүгээ монголын төдийгүй нүүдэлчдийн соёл иргэншлийн түүхийг өргөн тавьж байгаа үед үлэмж ач холбогдолтой юм. Иймээс Оросын нангиадч эрдэмтэн Н.Я Бичурин, Японы Е.Ширатори, Монголын Ч.Дангаа, Ч.Бат-Очир, А.Амар, Б.Буянчулуун, Г.Сүхбаатар нарын олон эрдэмтэн Сяньби нарын түүхийн судалгаанд эрдэм номын нөр их хөдөлмөрөө зориулсан билээ. Сяньби нар Хүннү улсын төр ёсыг залгамжлан одоогийн Монголын нутгаар төвлөсөн улс байгуулсан. Сяньби нь монголчууд бидний эртний өвөг Дун ху нарын нэг салбар аймаг юм. Дун ху-г Монголчилбол Дорнод ху гэсэн утгатай нангиад үг гэдэгтэй ихэнх Монголч эрдэмтэн санал нийлдэг. Дотоод гадаадын монголч эрдэмтэд судалгаагаараа Хүннү, Дун ху хоёрын мөхлөг нь өвөг монгол гэсэн дүгнэлтэд хүрчээ. Өөрөөр хэлбэл НТӨ V зууны үеэс өвөг Монгол угсаа гарвалтнууд хэд хэдэн аймгийн холбоод болсны дотор Сюннү гэх нэр анх сударт тэмдэглэгдэж эхэлсэн бол НТӨ 454 оноос дун ху хэмээх нэрээр тэмдэглэгдэх болжээ. Хүннү эзэнт улсын зүүн талаар нутаг залган оршиж байсан учраас Нангиад сурвалжид дун ху гэж тэмдэглэснийг Монголын түүх шаштирт дорнод ху гэж хэлж бичдэг юм. Дунхугийн баруун хэсэгт, Хянганы нурууны зүүн талд байсан Сяньби, баруун өмнөд хэсгийн Ухуань, баруун хойд хэсгийн Муюн, Тоба аймгууд хэмээн нэрлэх бөгөөд цөм Монгол угсааны аймгууд байсан нь хэл шинжлэл, түүх-угсаатны зүйн шинжилгээгээр үндсэндээ бүрэн нотлогдсон болно. (Монголын түүх тэргүүн боть. 2002, 69-р тал)

Хянганы нурууны зүүн талд одоогийн өвөрлөгчийн Хорчины баруун гарын дунд хошууны Тал булаг гэдэг газраас зүүн зүг 70 км газарт Сяньби хэмээх уул бий. Сяньби ууланд оршин амьдарч байсан учраас Сяньби нэртэй болсон гэдэг. Гэтэл эрдэмтэн Г.Сүхбаатарын үзсэнээр Сяньби нарыг уулын нэрээр нэрлээгүй, харин уул нь Сяньбийн нэрээр нэрлэгдсэн байх ёстой аж. Хүннү нарт шахагдан очиж нутагласан дунхугийн нэгэн аймгийг уулаар нь нэрлэсэн ба Шивэй гэдэг байсан байж магадгүй. Түүнийг нангиад судлаачид өөрсдийн хэл аялгуугаар бичихдээ анх Сюйби, Шиби, Сиби гэх зэрэг янз бүрээр хазгай хэлж бичиж байснаа эцэст нь нэг мөр болгохдоо ч хазгай хэлж Сяньби хэмээн тэмдэглэсэн гэж үздэг. Зарим эрдэмтний нэлээд үндэстэй үзэж байгаагаар Сяньби гэдэг нэр хожмын үед шивэй хэмээх аймгуудын нэр болсон, тэхдээ уг нь Шивэй

хэмээх нэр байсныг нангиад сурвалжид Сяньби, бүр дээр үед тийнхүү Сюйби, Шиби, Сиби гэж тэмдэглэн үлдээсэн байна хэмээн үзэх ажээ. (Г.Сүхбаатар, Сяньби 1971, 76-77-р тал)

2. Сяньби улс байгуулагдсан нь

Сяньбийн төр ёсыг хүлээн зөвшөөрсөн олон аймгийн ахлагч, зонхилогч зэрэг сурвалжтанууд, овсгоо самбаатай нэгийгээ өргөмжилж улсаа толгойлуулахын тулд нийлж хуралдаад НТ 156 онд Таньшихуайг өргөмжилсөн байна. Сяньби улсын бүрэлдэхүүн болж байсан хэдэн том аймаг, 200 гаруй овгууд нэгдэл нягтралгүй бол амжилт олохгүй гэдгийг аажмаар ойлгосон ба, эрэмгий зоригт Таньшихуай ухаалаг, уян хатан бөгөөд хатуу чанга хууль журмаар нэгтгэн барьж, нэгдмэл хүчин болгож чадсан тул тэд эсэргүүцэл үзүүлэлгүй даган захирагдсан юм.

Таньшихуай өөрийн улсын төв хэсэгт байсан. Хүннү эзэнт улсын нийслэлийн ойр шилжин суурьшиж, Хүннү эзэнт улсын адилаар газар нутаг, хүн амаа гурван хэсэгт хуваан захирч төв хэсэгтээ төрийнхөө өргөө ордноо босгон улсаа шууд гардан захирч, зүүн, баруун хэсгээ ноёд, жанжчдуудаа захируулжээ.

Сяньбийн төрийн нэгдмэл хүч олон тооны морьт цэрэгтэй болсныг түүхэн сурвалжид тэмдэглэн үлдээсэн тухайлбал <<Хүннү нарынхаас тэднүүдийн зэвсэг нь илүү хурц, морь нь нэн хурдан>> хэмээн (Бичурин 1851, 173-р тал) тэмдэглэсэн байна.

НТ 155-173 онуудад хооронд Таньшихуай төрийн түшмэд, цэргийн жанждын хүчээр <<Өмнө зүгт цөмрөн орж түйвээгээд, умард этгээдэд Динлин нарын довтолгооныг зогсоож, зүүн талд Фүюй нарыг няцааж, баруун чиглэлд Үсүн нарыг бут цохин Хүннү эзэнт улсын эзэлж байсан дорноос өрнөд хүртэлх 14 мянган бээр газар нутгийн бүх уул нуруу, гол мөрөн, гашиуун нууруудын эзлэн захирсан байдаг>>.....

Сяньби нар тухайн үед улам хүчирхэг болж мэдлэг боловсрол нь нэмэгдэж байсан тухай Нангиад сурвалжийн дотор тодорхой заасан. Нэг Нангиад сайд 177 оны үед эзэн хаандаа өргөсөн бодрол бичгийн дотор <<Хүннү нарын зайлан одсоны дараа Сяньбичүүд хүчирхэг болоод хуучин эзэгнэж байсан газар нутгийг нь эзлэн захирсан билээ. Тэд 100 мянган цэрэгтэй, биеийн хүчин чадал ихтэй, мэдлэг боловсрол нь нэмэгдсээр байна. Хилийн хамгаалалт сулраад олон хүн хоригийг зөрчиж, хил даван очиж байна. Дайснууд манайхнаас ишжир алт, шилдэг сайн төмөр олж авч байна. Оргож очсон Нангиадууд тэдэнд зөвлөхүүд болж үйлчлэн туслаж байна . . . Сяньби нарын овгууд нь олон бөгөөд урьд цагийнхаас сул доройгүй. Хоёр жилийн турш бид яаж ч чадсангүй шүү дээ>> гэсэн байна. Түүний дараахан мөн онд зүүн Хан улсын эзэн хаан өөрийн гурван жанжныг өмнөд Хүннүгийн шаньюйн хамт тус бүрийг 10 мянган цэрэгтэйгээр Сяньбийн эсрэг их аян дайнд мордуулжээ. Гурван жанжин, өмнөд Хүннүгийн шаньюй нар тус тусын цэргийг удирдан Сяньби эзэнт улсын нутгийн гүнд өмнө талаас нь 2000-аад бээр газар буюу нэг мянга гаруй км дайран оржээ. Таньшихуай төв их гол, зүүн, баруун гурван хэсгийн зонхилогч, овгуудын ахлагч нарт яаралтай зар тарааж, тус тусын цэрэг дайчдаа толгойлон ирж, Нангиад, өмнөд хүннү цэрэгтэй халз тулалдах тушаал өгчээ. Ихээхэн цус урсгасан ширүүн тулалдаанд Нангиад, өмнөд хүннү цэргүүд салам цохиулж, гуравны хоёр нь алагдаж, байлдааны туг, ачаа хөсгөө олзлуулаад бүрэн ялагдсан байна. Гурван Нангиад жанжин нь хэдэн мянган морьт цэрэгтэйгээ хил рүү зугтжээ. Тэднийг өдий төдий их цэрэг удирдан яваад тэгэж бүтэлгүйтэж, асар их хохирол учруулан эзэнт эзэнт улсын нэр сүрийг гутаалаа хэмээн эзэн хааны зарлигаар тэр доор нь барьж авч гинжлээд нийслэл Лоян хотод шоронд хийв. Арай ч цаазаар авсангүй, бүх зэрэг тушаалыг нь хүчингүй болгоод, дуртай дургүй суллажээ.

178 онд Сяньби нар Зүүн Хан улсаас хариугаа авахаар Нангиадын умард хилд хэд хэдэн удаа довтолж, нутгийн иргэдийн амьдрал байдлыг ихэд хүндрүүлсэн ажээ. 181 онд Таньшихуай 40 настайдаа тэнгэрт халив. Үүний таван хөвгүүний дундаас Холян хаан эцгийн орыг залгамжилжээ. Холян өөрийн эцгийн бодлогыг үргэлжлүүлж, Нангиад руу хэд хэдэн удаа довтолсон ч амжилт олсонгүй, эцсийн нэг тулалдаанд өөрөө алагдсан. Холян авъяас чадвар, хүч чадал аль алинаар эцгийн хэмжээнд огтхон ч хүрэхгүй, олны дунд <<ховдог шунахай, завхай зайдан>>, хэрэг шийтгэхдээ шударга бус гэсэн муу нэртэй байжээ. Тэр мэтийн шалтаг шалтгааны учир Сяньби нарын тэн хагас нь түүнд захирагдахаас татгалзан салж одсон байв. Энэ нь Сяньби эзэнт улс үндсэндээ гагцхүү Таньшихуайн хүч нөлөөнд дулдуйдан нэгдмэл хүчирхэг байдалтай байснаас бус хэрэг дээрээ их л эрээвэр хураавар, хэврэг төр улсын бүрдэл байсныг харуулж байна.

Сяньби нарын дунд хаан ширээнд үе залгамжлан суух журам тогтсон байв. Холяний хөвгүүн Цяньмань бага тул түүний их ахын үеэл хөвгүүн Күйтү төрийн хэрэг хамаарч байжээ. Цяньмань насанд хүрэнгүүт Күйтүтэй хаан ширээний төлөө маргаан эхэлснээр Сяньби нар хэд хуваагджээ. Күйтүг нас барсны дараа түүний дүү Бүдүгын Сяньби улсын хаан ширээнд суусан нь тус улсын сүүлчийн эрх баригч байлаа.

3. Муюн улс, Тоба эзэнт улс, Тогоон нар

НТ III зуунд Сяньби нарын бүрэлдэхүүнд байсан Муюн нэртэй аймаг одоогийн Өвөр Монголын нутгийн зүүн хэсэгт нутаглаж байгаад Муюн Хой захирагчийн үед хүчирхэгжиж, улмаар Сяньбийг хүчин мөхөсдөх үед зарим аймгуудыг нь өөртөө хүчээр нэгтгэн, НТ 318 онд Муюн улсыг байгуулжээ. Сурвалжид буйгаар НТ III зууны хоёрдугаар хагаст Сяньбийн ноён Мохоба гэгч хүн голлох аймаг овгуудаа дагуулан, Нангиадын зүүн хойд хил рүү ойртон нутаглаж байв. Муюн нар Хянгану нурууны зүүн биеэр аажим урагшилсаар Сяньбийн Мохоба ноёны мэдэлд орж одоогийн Нангиадын зүүн хойд хэсэгт хил орчмоор нутаглах болсон. Түүний ач хөвгүүн Муюн Шэгүй (НТ 281) Ляодун хойгийн хойд хэсэгт нүүж очиж, Нангиадын түшмэлд хараат болсон байна. Дайн тулалдааны үед Умард Нангиадад хүч хавсран тусалдаг байсных нь хувьд түүнийг Их Шаньюй хэмээн өргөмжилсөн ч удалгүй тэрээр эргээд Нангиадын хил хязгаарыг довтолж болжээ. НТ 285 онд Муюны ноён Шэгүйн бага хөвгүүн Муюн Хой Нангиадын зүүн хойд хилд хэд хэдэн удаа халдаж байгаад бөхсөн шанд түүнийг НТ 289 онд Сяньбийн эсрэг дайны хэрэг эрхэлсэн Муюны цэргийн ерөнхий жанжнаар тохоон томилсон байна. Гэтэл тэрбээр Сяньбийн Дуань Шаньюй хэмээх язгууртантай ураг холбож Хуан, Жэнь, Чжао хэмээх гурван хөвгүүнтэй болжээ.

НТ 294 Муюн Хой Дагичэн буюу Нангиадын эртний Янь улсын нийслэл Яньцин одоогийн Бээжин хотыг эзлэн авч, одоогийн Өвөр монголын нутгийн зүүн хэсгийн хамт захирах болжээ. Эртний Яньцин хотод төвлөн нийсэллэсэн Муюн улсыг тэр үед Муюны Янь улс, Хожуу Янь улс хэмээн нэрлэв. Харин Муюн Хой өөрийгөө хаанд өргөмжилсөнгүй, Сяньбийн Их Шаньюй хэмээн зарлажээ. Муюн Хой ордондоо үлэмж боловсролтой Нангиад сайд, түшмэд цуглуулан санал солилцон, улс дотроо дэг журам тогтоож чадсан бөгөөд энэ явдалд дургуйцсан Нангиадын хил залгаа аймгийн захирагч нар Муюн Хойг түлхэн унагаахыг оролдсон боловч амжилтыг эс олов. Муюн Хойн Шаньюй цолыг Цзинь улс аргагүй эрхэнд хүлээн зөвшөөрч, хүндэтгэл үзүүлж байжээ. Муюн Хой төрийнхөө түшээ нараар Нангиад хүмүүсийг ажиллуулж, Нангиад захиргааны ёс дэглэмийг мөрдөж, түүний соёл, зан үйлийн нөлөөнд ихэд автагдах болсон нь улсынх нь хувь тавиланд таагүй үр дагавар авчирчээ. Муюн Хой хүү Муюн Хуанаа өөрийн залгамжлагч хэмээн зарлаад тусгай сургууль нээлгэж, ном эрдэм заалгаж, зав чөлөөтэй үедээ өөрөө очиж, багшийн

номыг сонсон сонирхдог байжээ. НТ 333 онд түүний хүү ухаалаг, эрдэм боловсролтой Муюн Хуан эцгийн ор сууж, улсаа хожуу Янь хэмээн нэрлэж өөрийгөө “Ван хан” гэж өргөмжилсөн бөгөөд Лүньчен хотыг нийслэлээ болгосон ч удалгүй Орхон голын хөндий дэх Хүннү нарын Луут хэмээх хотоор нийслэлийг сольжээ. Дараа жил нь Муюн Хуан өмнөд Хүннүгийн Чжао улсын Шихү хаантай эвсэл холбоо байгуулж Дуань аймгийг байлдан эзлэхээр хэлэлцэн тохиролцжээ. Дайны үед Муюн Хуан Дуань аймгийн өөрийн оногдол хуваарьт цэргүүдийг ялж, 5000 өрх айл олзолж аваад холбоотон Шихүг дайсны үлдсэн хэсэгтэй байлдуулан үлдээгээд цэргээ авч харьж одсон байна. Шихү тэргүүтэй өмнөд Хүннү нар дан өөрийн хүчээр ялалт байгуулаад нутаг буцсан боловч Муюн Хуан дайсантайгаа түүнийг тулалдуулан үлдээгээд орхиж одсоны хариуг авахаар өслөн байв. Тэгээд өмнөд Хүннүгийн Чжао улс Муюны Янь улсын эсрэг аян дайн хийж 36 хотыг нь булаан эзэлжээ. Удалгүй Чжао улсын цэрэг Бээжин хотыг бүслэн авчээ. Муюн Хуан сочин сандарч зугатан одох гэсэнд сайд түшмэд нь <<Чжао улс хүчирхэг, бид сул дорой, тэгэхээр хаан эзэн чи хол хөндийрч зайлан одвол түүний сүр хүч нэмэгдэн бүрэн үйлдэлд орж, сөргөн зогсохын аргагүй болно>>, <<Хаан эзэн минь жанжин, дарга нарынхаа зүрхийг чангалахын тул өөрөө эрэмгий зоригтой бай. Сул дорой харагдаж хэрхэвч болохгүй>> ((Иакинф). 1851)хэмээн ятгажээ. Муюн Хуан тэдний үгэнд орж, нийслэл хотдоо үлдээд жанжин, дарга нар нь цэргээ удирдан 10 гаруй хоног Шихүгийн цэрэгтэй ширүүн тулалдаан хийж, түүнийг ухраан зайлуулсан байна.

Шихү Муюн Хуантай дахин байлдаж Муюны Янь улсыг бүрмөсөн доройтуулан мөхөөхөөр шийдээд, улс орон даяар цэрэг, агт, хүнс хэрэглэгдэхүүн их хэмжээгээр татаж эхэлжээ. Айл өрхүүдийн тариалангийн морьдыг цэргийн агт болгохоор албадан авч өгөхөөс татгалзсан этгээдийг бүсэлхийгээр нь тас цавчин хаяад морьдыг булаан авч байлхх. Гэсэн ч 40 мянгаас илүү агт морьд цуглуулж чадсангүй. 340 онд Шихү хагас сая, голдуу явган цэрэгтэйгээр Муюны Янь улсын эсрэг аян дайнд морджээ. Муюн Хуан нийслэлээс урьтан гарч, тосч хөдлөөд дайсны талын зарим түшиц газрыг дайран довтолж, эвдлэн сүйтгэж, энд тэнд байсан цэрэг дайны бүх нөөц, хүнс хоолны зүйл, тариа будаа сэлтийг галдан шатааж орхижээ. Шихүгийн асар олон тооны цэрэг хүнс хоолоор гачигдаад ухран одсон.

341-342 онд Муюн Хуан өөрийн улсын хойд хэсэгт Луут хот хэмээх шинэ хот бариулж өргөө ордоо тийш нүүлгэн аваачиж хэрэг дээрээ тэнд нийслэлэн суух болсон байна.

343/44 онд Муюн Хуан зэргэлдээх Гаогюйли, Юйвынь хоёр аймгийг байлдан эзэлж эрхшээлдээ оруулсан ч юйвынь нарын олонх нь ийш тийш тархан, зайлж одсон байна.

348 онд Муюн Хуан нас барж, Муюн Цзюнь хэмээх цэргийн ноён Муюны Янь улсын хаан ширээнд суужээ. Нэгэнт Муюн Хуаны үед Янь улс ихээхэн хүчирхэг болсон тул Муюн Цзюнь 349 онд 200 гаруй мянган шилдэг цэрэг бэлдээд умард Нангиадыг байлдан эзлэх цэрэг дайны үйл ажиллагаа эхэлжээ.

350 онд Муюн Цзюнь өргөө ордоо нийслэл Бээжин хотдоо нүүлгэн аваачаад цэрэг дайны үйл ажиллагааг шургуу үргэлжлүүлж, 352 оны үед Өмнөд Хүннүгийн Чжао улсыг байлдан эзэлж, умард Нангиадын ихээхэн хэсгийг эрхшээлдээ оруулаж чадсан байна. Тэгээд мөнхүү 352 онд Муюн Цзюнь биеэ Яньцзин буюу Бээжин хотод төв нийслэлтэй умард Нангиадын эзэн хаан хэмээн өргөмжлүүлсэн ажээ. Гэвч Муюн нарын хүчирхэг байдал удаан хадгалагдсангүй, өмнөд хөршийн явуулга, дотоодын хямрал тэмцлийн улмаас V зууны эхэн гэхэд Тоба улсын эрхэнд орсон билээ.

Тоба нарыг Грекийн түүхэнд "Табгач", арабын сурвалжид "Тамгаж", Нангиадын сударт "Тоба Вэй" гэх мэтээр тэмдэглэсэн байдаг. Мөн Тоба нарыг "Гөрмөл гээгтэн" гэж нэрлэж байсан бөгөөд Сяньби эцэгтэй, хүннү эхтэй хүмүүсийг "Тү-фа", Хүннү эцэгтэй, Сяньби эхтэйг нь "Тэ-фа" гэлцдэг байсан нь яваандаа Тоба болсон гэж үздэг. Эрдэмтэн Г.Сүхбаатар Хүннү, Сяньби нар нэгэн угсаа гарвалтан мөн гэдгийг нотлож тэд овгийн байгууллын үеийн давхар байгууламжийн (*дуальная организация*) зохион байгуулалттай байсны улбаа мөр нь Тоба болон Юйвэйний гарал үүслийг сурвалж бичгийн мэдээ, эрдэмтдийн судалгааг харьцуулан судлахад хүргэж байна. Үүнд <<Суншугийн >> 95-р бүлэг, << Вэйшугийн>> 95-р бүлэг, <<Наньцишугийн>> 57-р бүлэг зэрэг сурвалжид Тоба нар Хүннү аймаг, Тоба овогтой, мөн Сяньби гэж нэрлэдэг, умард зүгийн хүмүүс Хүннү эцэгтэй Сяньби эхтэйг Тефу гэдэг гэх мэтээр тус тус бичсэн бөгөөд Тоба нарын гарал үүсэлтэй холбогдон Тоба, Туфа, Тефу гэх гурван янзын нэр гардгийг Цянь Да-синь, Гу Цзи-гуан, Ма Чан-шоу нарын сурвалж бичгийн мэдээгээр харьцуулан үзэхэд Тоба нар Хүннү, Сяньби хоёрын яс, махан төрлийн барилдлагаас, байнгын худ ургийн холбооноос үүссэн гэж доктор Г.Сүхбаатар үзжээ.

Ер нь Хүннү удамт өвөг монголчуудыг нэгийг нөгөөгөөс нь эрс зааглан үзэх аргагүй бөгөөд тэр дундаа Сяньби, Тоба хоёрын хувьд бүр ч боломжгүй юм. Хувьсан үгүй болох, уламжлагдан залгамжлах энэ хоёр үйл явц нь тасралтгүй явагдах зүй тогтолт үзэгдэл билээ. Төв Азийн уугуул нүүдэлчид нэг нь нөгөөгөөсөө хүч давамгайлан гарч ирж, хувьсан өөрчлөгдөж агсан түүхтэй боловч тэдэнд уламжлагдан залгамжлагдсан ижилсэг зүйлс, ондоосох ялгаа аль аль нь бий.

Тоба нар өөрийн захирагчийг "Түийн" гэж өргөмжлөх болжээ. Энэ нь мэргэн цэцэн гэсэн сүрлэг цол өргөмжлөл байв. Хожим Якутууд удирдагчаа "Түийн" гэж өргөмжлөх болсон ба энэ хоёрт ямар нэг холбоо, уламжлал байж болох юм. НТӨ I зууны үед Тоба нар одоогийн Монгол нутгийн зүүн хойд хэсэг Эргүнээ голоос нүүж, Далай нуураар хэсэг хугацаанд нутаглаж байгаад Хянганы нуруу, одоогийн хойт Нангиадын нутаг хүртэл нүүн суужээ.

НТӨ II зуунд Сяньбийн холбоонд Тоба удмын гаралтай 99 овог, 36 аймаг нь яваандаа нэгдэж томорсоор найман аймаг болж, улмаар III зууны дунд үед гурван том аймаг болж, нэгдэх үйл ажиллагаа гүнзгийрсэн нь Тоба нар ноёрхлоо тогтоох нөхцлийг бүрдүүлжээ. НТ 260-270 онд Шамохан гэгч ноёны гурван том аймгийг нэгтгэн захирах гэсэн оролдлого нь түүний үхлээр төгсчээ. 295 онд Тоба аймгуудын холбооны зонхилогчийн үүрэг гүйцэтгэж байсан Тоба Лигуань хан аймгуудынхаа холбоог Хүннү, Сяньби нарын уламжлалын дагуу гурван хэсэг болгон захирч тус бүрийн толгойд зонхилогч, ахлагч нарыг тавьсан байна. Тэдгээрийн зүүн хэсэг нь Бээжингээс хойгуур хожуу Янь улсын Шандуу гол, түүнээс баруун тийш хэсэг газар дээр оршин байж, түүнийг Лигуань өөрийн биеэр захирч байжээ. Учир нь зүүн хэсгийг гол хэсэг хэмээн нүүдэлчид ойлгодог байсан тул зонхилох үүрэгтэй аж. Төв хэсэг нь одоогийн Өвөр монгол, Датүнгийн хойд талд байж түүнийг Тоба Ито гэгч ноён толгойлж байжээ. Баруун хэсэг нь одоогийн Хөх хотын баруун хойд хэсэг Бугат хотын хойд талд байж, Тоба Итогийн дүү Тоба Илү ноён толгойлдог байжээ. (Мөн тэнд, огноо байхгүй)

НТ 313 онд Тоба Илү Ченло суурины эргэн тойронд хэрэм бариулж өөрийн орд өргөөгөө нийслэл болгосон байна. Бас Лэйшүй голын өмнө талд шинэ Пинчэн (одоогийн Датун) хэмээх хот байгуулжээ. Тус улсыг Нангиадын Дай улс хэмээн нэрлэж байв. Тоба Илү дайнд алагдсаны дараа түүний хүү Тоба Юйлүй, Шэйгань нар залгамжлан засаглажээ. НТ 380-аад онд Шэйганийг алагдсаны дараа 386 онд Тоба Гүй төрийн эрхийг авч, өөрийгөө "Ван" хэмээн өргөмжлөн, улсаа Тоба Вэй гэж нэрлэжээ. Тоба Гүй хойт талынхаа Уйгур, Нирун аймгуудыг нэгтгэн авснаар түүний

мэдэлд Ордосоос Байгаль далай хүртэл газар нутаг захирагдах болжээ. Тоба Гүй 396 онд умард Нангиадыг цэрэглэн довтолж, Бээжин хотыг эзэлж аваад төрийн тамга, эрдэнэсийн санг нь гартаа оруулав. Тоба Вэй улсыг мөн Юань Вэй улс хэмээн нэрлэдэг. Тобагийн зон олны дотор хөрөнгө, бэл бэлчинтэй, эрх мэдэл бүхий бүлэг бий болсноор эзэн харьяатын ёс аяндаа гүнзгийрч байв. Албан татварын тусгай “**байлдааны морь**” хэмээх нэгж мөрдөгдөж байв. Сурвалжтныг хөрөнгө чинээний байдлаар нь 9-н зэрэг дэв болгож улсын эзний ширээг үе залгамжлуулах ёс тогтжээ. Тоба улсын бие даасан байдалд цэрэг эрийн алба онцгой үүрэгтэй байсан учир цэргийн албыг эрчүүдийн заавал гүйцэтгэх үүрэг гэж үздэг, түүнээс зайлсхийгсдийг гэр орноор нь хүйс тэмтрэх хатуу хуультай байлаа. Эзлэгдсэн нутгийн Нангиад иргэдийг цэргийн албанд дайчлан явган цэрэг болгоод тулалдааны тэргүүн эгнээнд оруулж золиос болгодог, хэрэв ухран зугтаавал цаазаар авдаг байв. Тоба нарын амь зуулга нь мал аж ахуй, өрх гэрийн гар урлал, ан гөрөө, хөршийн арилжаа худалдаа байснаас гадна Нангиадаас олон зуу, мянган тариачин авчран тариа тариулж, өөрсдийн хүмүүсээ тариа ногоон ажилд сургаж байжээ. Тоба нар Төв Азийн нүүдэлчдийн түүхэнд өөрсдийн соёлын ул мөрөө үлдээсэн юм. Тоба нар өөрсдийн бичиг үсгээр ном зохиож, бусдын хэлнээс ном орчуулаад зогсохгүй түүх бичлэгтээ ихээхэн анхаарч байжээ. Мөн бурхны хөрөг бүтээхдээ нэлээд гаршиж байсан нь НТ V зууны үед Майдар бурхны хөргийг Гандхарийн хийцээр бүтээн шүтэж байснаас харж болно. Тоба Вэй улс оршин тогтнож байсан сүүлийн 50 жилд Нангиад тариачдын бослого өрнөж, хаан ширээний төлөөх тэмцэл хурцдаснаар 535 онд Тоба Вэй улс зүүн, баруун хоёр хэсэг болон хуваагдаж 581 онд бүрмөсөн мөхжээ. Өвөр Монгол, Умард Нангиадад ноёлж байсан Муюны улс, Тоба Юань Вэй улс мөхсөн ч Муюн, Тоба нар бүхэл бүтэн аймаг, овгуудын хувьд бас тэр дороо устаж үгүй болоогүй билээ. Тэдгээр улсад байсан Муюн, Тоба тэргүүтэй Дунху угсааны аймгууд болон өмнөд Хүннү нарын зарим хэсэг хамт буюу хөрш зэргэлдээ амьдарч байсан Нангиадуудтай ижилсэн уусч байсан боловч нэлээд хэсэг нь удам угсаа, хэл заншлаа хадгалан үлдэж байгаад хожмын Тангадын хаант улс зэрэг бусад улс эзэнт улсын бүрэлдэхүүнд орсон юм. Муюн, Тоба улсуудыг оршин тогтнож байхад тэдний зарим нь, тухайлбал Тугухунь, Жужан зэрэг аймаг, овгууд тасран салж, алс хол өөр газар оронд очиж, тус тусын төр улсыг байгуулж, удтал бие биеэ даан оршин тогтнож байжээ.

Тугухунь нарын гарал үүсэл, Муюн улсаас анх тэдний салж одсон тухай түүхэн домог ёсоор бол III зууны дунд үе, дэд хагаст амьдарч байсан Муюны Шэгүй хаан хоёр хөвгүүнтэй байжээ. Тэр хоёрын дотроос арай ахмад нь татвар эмээс төрсөн Тугухунь байж. Түүний дүү нь зарим сурвалжийн мэдээгээр Шэгүйн авааль хатнаас төрсөн Жологүй хэмээх Муюн Гүй байжээ. Тийм учраас Муюн Гүй эцгийн хойчийг залгамжлагч хаан болжээ. Эцэг нь амьд ахуй цагтаа Тугухуньд 1700 Муюн, Сяньби өрх айлыг газар нутгийн хамт эзэмшил болгон олгожээ. (Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху, введение, перевод и комментарии 1964, 228) Муюн Гүй, Тугухунь хоёрын эзэмшил газар нутаг нь айл зэргэлдээ байсны улмаас нэг өдөр адуу нь уралцалдан зодолдож, бие биенийг сүрхий гэмтээжээ. Муюн Гүй ихэд уурсаж, ахыгаа чи эртхэн холдож өөр газар очоогүйгээс болж адуунууд нэг нэгнээ бэртээхэд хүрлээ мэтээр зэмлэн хөөжээ. Ах нь үнэн голоос гомдож, өөрийн харьяаны аймаг овгуудаа мал хөрөнгийн хамт авч алс баруун зүг зайлан нүүж оджээ. Дүү нь уур омгоо дарагдсан хойно харамсан, ахыгаа буцаан авчруулахаар элч илгээсэн боловч Тугухунь элчийн ятгалганд автсангүй, дүү бид хоёр адууны асуудлаас болж ийнхүү салж сарнихад хүрч байгаа нь санамсаргүй хэрэг биш, тэнгэрийн дохиололтой байх миний адууг зүүн тийш эргүүлэн туугаад яаж явахыг үз, хэрэв тэр чигээрээ явбал би даган буцъя, хэрэв тэд зүүн зүг явахгүй бол би бас буцах аргагүй болно гэжээ. Баруун зүг явж буй адууг зүүн тийш

эргүүлэн тууж 300-гаад алхам явтал адуунууд ганихран янцгаалдаж, өөрсдөө баруун зүг унгалдан одсон, тийм учраас Тугухунь буцаж ирээгүй, цааш одсон домогтой.

Муюн Гүй өөрийн ахыг хөөн явуулсандаа гэмшиж, алс хол зайлан одсон түүнийг үе үе санан гуниглаж <<Агаин дуу>> буюу <<Ахаин дуу>> (Ахын дуу) хэмээх дуу зохиож байн байн уяран дуулах болсон, хожим хөгжимд оруулж эгшиглүүлэх болсон гэдэг. Эртний Нангиадын сурвалж бичгүүдэд агаин, ахаин гэсэн үгс бол сяньби хэлээр ахын гэсэн үг хэмээн тов тодорхой тэмдэглэгдэн үлдсэн. Үнэхээр ахын гэсэн монгол үг эртний монгол хэлээр <<аха-ийн>>, нэн эртний үед <<ага-ийн>> хэмээн дуудагдаж байсан тул монгол бичиг нь чухамхүү Сяньби, Муюн, Тоба, Жужан нарын үеийн дуудлагаар зохиогдсон байж болох нь үүгээр бас давхар нотлогдож байгаа байна.

Тугухунь нар нэг хэсэгтээ Иньшань уулын баруун өмнө хэсэгт буудаллан байж байгаад Үү зууны эхээр цааш нүүж, Хөх нуурын газарт очиж, тэндэхийн Цян угсааны тангад аймгуудыг засаглан захирах болсон ажээ. (Мөн тэнд, огноо байхгүй, 229-р тал) Түгүхүний нэрээр түүний харьяаны Муюн, Сяньби аймаг овгууд цөм Тугухуньчүүд хэмээн нэрлэгдэх болсон байна. Хөх нуурын газарт очиж засаглан суусны дараа Тугухунь ноён хэрэг дээрээ тэндэхийн өвөг монгол угсааны анхны хаан болсон байна. Тугухунь нар өөрийн хааныг <<кэХан>> (каган) хэмээн цоллодог, хатныг <<кэцзунь>> (катунь) хэмээдэг байсан нь бас л цөм өвөг монгол хэлний монгол бичгийн эртний дуудлагаар байгаа байна.

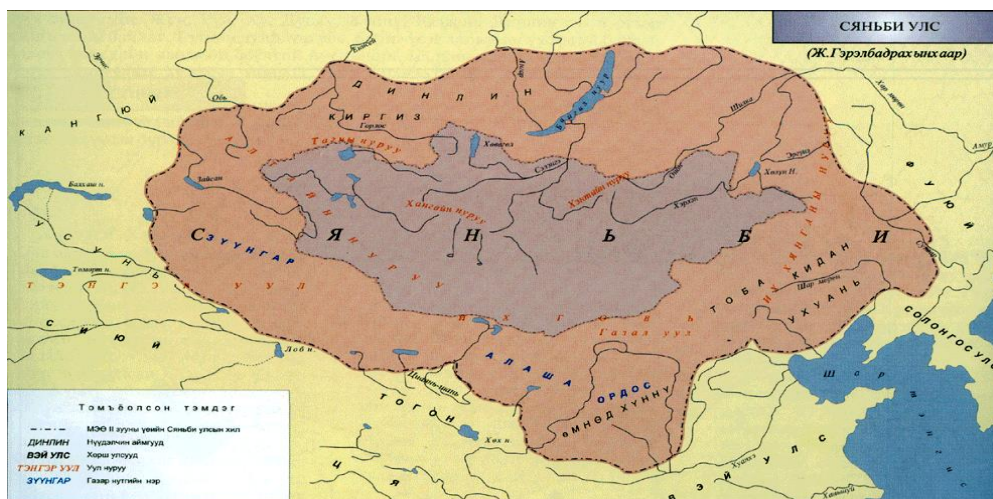
Тугухунь хаан 72 насандаа таалал төгссөний дараа түүний 60 хүүхдийн дотроос Түянь эцгийн орыг залгамжилсан байна. Тэр 7 чи, 8 цунь (бараг 2 м хагас) өндөр, биеийн хүч их бөгөөд ихээхэн зүрх зоригтой хүн байсан гэдэг. Гэвч тэр догшин ширүүн зантай байж, нутгийн цян, тангадуудад ихээхэн хатуу ханддаг байсны улмаас тэдэнд хорлогдон алагджээ. Түүний дараа Еянь, Шилян, Шүлогян гэх мэтийн үр ач 14-15 үе дараалан хаан ширээ залгамжилсан байна.

Тогоон улс бол Хөх нуураас баруун тийш 8-9 км-т орших Фүсычэн хэмээх нийслэл хоттой байсан бөгөөд нутгийн зүүн тал нь Тоба Вэй, Нангиадтай хил нийлж, баруун талдаа Хотантай хил залгадаг байжээ. Өмнө тал нь Анчэн, Лүнхэ газрууд, Таошуй гол болж, Байлань ууланд тулдаг, Турфаны урд талын Гаочан хот хүрч байжээ. Тогоон улсын дэвсгэр нутгийн хэмжээ нь зүүнээс баруун тийш 3000 бээр газар (1700 гаруй км), өмнөөс хойш 1000 бээр (576 орчим км) хэмээн түүх сударт тодорхой заасан байна. (Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху, введение, перевод и комментарии 1964, 227)

4. Сяньби улсын нутаг дэвсгэр

Сяньби улсын газар нутаг нь одоогийхоор баруун зүгт Хар-Эрчис, зүүн зүгт Солонгос, умард зүгт Сэлэнгэ мөрөн, өмнө зүгт Чань-Ань хүрсэн юм.

III зууны дэд хагаст Сяньбийн нэгэн их ноён Мохоба гэгч хүн аймаг, овгуудаа дагуулан Нангиадын зүүн хойд хил рүү ойртон нутаглах болсноор даруй Муюн нарын гол цөм болсон байна. Муюн нар Хянганы нурууны зүүн, зүүн хойд талаас аажим урагшилсаар Сяньбийн зүүн хэсгийн Мохоба ноёны мэдэлд орж, түүнтэй цуг Нангиадын зүүн хойд хил орчим нутаглах болсон ажээ. Түүний ач хөвгүүн Муюн Шэгүй (281 онд) Ляодүн хойгийн хойд хэсгээр орж очин, Нангиадын түшмэлд хараат болсон байна.

5. Нийгмийн байгуулал

Нийгмийн байгууллын хувьд Сяньби нар Төв Азид шилжин ирэхээсээ өмнө ураг төрлийн байгууллын сүүлийн шат, овог аймгийн тогтолцоотой болж байсан юм. Гэвч гэр орон, эд хогшил, мал сүрэг дээр аажимдаа хувийн өмч бий болж, баян ядуугийн ялгаа зааг үүсч, тал хээрийн сурвалжит язгууртан аймаг, аймгийн холбоог толгойлохын төлөө тэмцэлдэх болжээ.

Сяньби нар Хүннү эзэнт улсыг мөхөөж төв Азид шилжин ирж, тэнд төвлөн өөрийн гэсэн төр улсыг үндэслэн байгуулсан цагаас эхлэн, ялангуяа Таньшихуайн үе, түүнээс хойших он жилүүдэд Сяньбийн нийгэмд аажмаар нэлээд дэвшил гарсан юм. Хэдийгээр ураг төрлийн байгуулал бүрэн задраагүй, эзэн харьяатын ёс, төр хараахан төгс бүрэлдээгүй ч төр улс, соёл иргэншлийн үр хөврөл нэгэнт бий болсон байна. Шаньюй хэмээн Хүннү эзэнт улсын хааныг хэлдэг байсан бол тухайн үед ихэс сайд, жанжин нарт оногддог арай хязгаарлагдмал цол болсон байв. Тухайлбал Муюн Гүйн өвөг эцэг Муянь зүүн мэргэн, эцэг Шэгүй нь Сяньбийн шаньюй гэдэг цолтой байжээ. Бага тушаалын дарга нар ч бас байсан.

Сяньби улсын зонхилгч нар янз бүрийн ээдрээтэй асуудлыг зарлигаар шийддэг байсан бол Таньшихуайн үеэс төрийн хууль цаазыг чандлан сахидаг болсон байна. Түүхийн сурвалжийн дотор тухайлбал эртний Нангиад <<Зүүн Хан улсын түүх>>-нд Таньшихуай <<Хууль цааз хэрэглэн зөв бурууг шийдэж байсан бөгөөд зүрхлэн зөрчигчид байсангүй>> (Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху, введение, перевод и комментарии 1964, 155) гэсэн байдаг. Таньшихуайн хууль цааз нь үндсэндээ улсынхаа хүн амыг албадаж, хүчирхийлэн барих хэрэгсэл байсан юм.

Сяньби улс төрийн захиргаагаа нь Хүннү эзэнт улсын нэгэн адилаар төв, зүүн, баруун этгээд хэмээх гурван хэсэгт хувааж, төв этгээдийг өөрөө гардан толгойлж, зүүн, баруун хэсгийг тус тусад нь түшмэд томилон захирдаг байжээ. Харин улсын хаан, ихэс, ноёд, сурвалжтнууд тус тусын эзэмшил газар, иргэнтэй байсан нь ажиглагдаж байна. (Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху, введение, перевод и комментарии 1964, 157) Тэдгээр эзэмшил газар нутгийн малчид бэлчээр, усны ая, цаг улирлын байдлыг харгалзан олонх нь айл өрхөөрөө чөлөөтэй нүүн сууж амьдардаг байжээ.

Сяньби, Муюн, Тоба, Тогоон улсын аль алинд нь цусан төрлийн овог, эцгийн эрхт ёсны газар нутаг, хөрш саахалтын хүй, тусгаарлан салсан айл өрхүүд, боол, шивэгчин ч байсан. Олзны нангиадаар тариа тариулж, гар урлалын ажил хийлгэдэг. Олзны нүүдэлчид гол төлөв гэр зуур

зарцлагдаж байжээ. Сяньбийн төрийг чухамдаа ноёлогч бүлгийн биш, нийт давхрагын дундын төрхтэй төр байсан гэж үзэж байна.

Харин Муюн, Тоба, Тугухунь улсуудын төр нь анхандаа мөн л тийм байдалтай байснаа умард нангиадыг эзлэн удтал ноёлох явцдаа тэдний нөлөөгөөр сурвалжит язгууртан ноёлох бүлгийн төр болжээ. Нүүдлийн аж ахуйтай Муюн, Тоба, Тугухунь нар нүүдлийн эзэн харьяатын ёсны түрүү үе, иргэншлийн өвөрмөц онцлогоо хадгалан байсныг цохон тэмдэглэж болох юм.

6. Сяньбийн аж ахуй амьдралын хэв маяг

а. Мал аж ахуй: Сяньби нар таван төрлийн мал маллаж амьдардаг нүүдлийн малчин улс юм. Малын мах, сүүг хүнс тэжээлд, арьс, үсийг хувцас хунар, гэрийн бүрээс зэрэг мал аж ахуйн тоноглол, амьдрал ахуйн голлох хэрэгсэл болгодог. Адуу, тэмээг уналга хөсөг, тээвэр, үхрийг тэргэнд хөллөн хэрэглэдэг түүнчлэн их, бага хэмжээний гэр тэрэгтэй, түүндээ шар хөллөдөг байжээ.

б. Газар тариалан: Сяньби нар олзны, эсхүл оргодол босгуул нангиадуудаар гол усны сав газраар бага зэрэг тариа ургуулдаг байв. Сяньби нар өөрсдөө Монгол аму будаа тарьдаг байснаас үндэслэн доктор Г.Сүхбаатар дурьдахдаа: <<Монгол нутагт шинэ чулуун зэвсгийн үеэс тариалан байсан болохоор монгол оронд байсан эртний сяньби зэрэг аймаг, монголчуудын тариалан бол нангиад мэтийн орноос зээлдэн авсан нь бус, уг нутгийн бүтээл гэж үзүүштэй>> (Г.Сүхбаатар, Сяньби 1971, 148) гэсэн байдаг.

в. Ан гөрөө: Ан гөрөө бол мал аж ахуйн дараа орох амь зуулгын нэг төрөл зүйл байсан юм. Ганц хоёроороо гөрөөлөх, олноор хоморголон авлахын аль аль нь байв. Тухайлбал Ливэй хаан хэдэн түмээрээ том хэмжээний ав хоморго хийсэн тухай түүх сударт тэмдэглэгдсэн байдаг. Сяньби нар одоогийн монгол нутагт хулан, тахь, хавтгай, аргаль, янгир, хандгай, буга, үнэг, чоно, баавгай, зээр гөрөөс, агнахаас гадна шувуучлах, загасчлах боломжийг муугүй ашигладаг байжээ. (“Монгол улсын түүх”, Тэргүүн боть 2003, 100-101)

г. Худалдаа харилцаа: Манай эриний I зууны дунд үеэс Сяньби нар өмнөд хөршийн хил дээр мал туун очиж гар урлалын бүтээгдэхүүн, бөс даавуу, гурил будаагаар арилждаг байжээ. Сяньби улс өмнөд хөрштэй албан ёсны харилцаа тогтоож, хилийн худалдааны зах нээхийг удаа дараа санал болгож байжээ. Сяньби нарт хилийн худалдааны зах нээж өгөхийг зөвшөөрдөг боловч хойд зүгийн нүүдэлчид гурил будаа, төмөр эдлэл авах хэмжээ урд жилээс нэмэгдсэн тохиолдолд хориг тавин хянадаг байсны улмаас Сяньби нар хэрэгцээт зүйлээ арилжин авч болдоггүй юм бол булаан авахад хохиролгүй гэсэн бэлэнчлэх сэтгэлгээнд шилжин довтлох явдал цөөнгүй байжээ. Г.Сүхбаатар :<<Сяньби, нангиад хоёр, ер нүүдэлчин аймгууд нангиад хоорондын арилжаа худалдааг гагцхүү нүүдэлчдийн сонирхлын хэрэг мэтээр зарим эрдэмтэн үздэг нь үнэн байдалд үл нийцэх өрөөсгөл ташаа болох нь тодорхой байна>> (“Монгол улсын түүх”, Тэргүүн боть 2003, 149)гэсэн ажээ.

7. Шашин шүтлэг, зан заншил:

Сяньби, Ухуань, Дуань, Муюн, Тоба зэрэг Дунху, Сяньби угсааныхан тэд цөм бөө мөргөлтэй, өөрийн гэсэн өвөрмөц зан заншил, ёс суртахуунтай байсан нь тодорхой. Тэдний тэр бүх соёл, сүсэг бишрэл, зан заншил, ёс суртахуун нь бүгд нүүдлийн соёл, түүний бүрэлдэхүүн хэсгүүд болдог.

Сяньби угсааныхан хад чулуу, мод ургамал шүтэх анимизм, амьтан шүтэх тотемизм болон наран, саран, одон гаригуудыг шүтэх жирийн шүтлэг бишрэлээс яваандаа тэнгэр газар, онгон савдаг, өвөг дээдсийн сүнс сүүдэр, хойд урд насыг шүтэх бөө мөргөлтэй болсон байна.

<<Вэй Шу, Вэй улсын судар>>-т <<Өвөг эцгийн үеэс эхлэн бид (Ляохэ хэмээх- Н.И.) Луух голын баруун эрэг орчмын газар нутагт сайн үйлс үйлдэн дэлгэрүүлсээр байсан бөгөөд мэлхийн яс, мянган навчитаар мэргэлж үзэхэд нь талийгаач эцэгт хоёр хувгүүн төрж, аз жаргалтай байх бөгөөд тэр нь бас бусад үр ач нарт түгэн дэлгэрнэ гэсэн төлөг буусан. Би татвар эмээс төрсөн болохоор доогуур байр суурь эзэлдэг, тэгээд ч шударга ёсны дагуу [хаантай] адил тэгш агуу их болж болохгүй. Эдүгээ бид адуунаас болж хөндийрөн салсан, тэр нь үзтэл тэнгэрийн таалал байсан ажгуу>> (Вэй Шоу „ 10-11) .....

Мөн Сяньби овог аймгийнханд бурхны шашин тодорхой хэмжээгээр дэлгэрч байсан нь сурвалжуудад тэмдэглэгдэн үлджээ.

<<Вэй Шу, Вэй улсын судар>>-т << Талийгаач эцэг маань төлөгчийн үгээр хэлэхдээ хоёр хүүтэй болж, дэлгэр баян үр удмаараа заяатай явна гэсэн >> (Вэй Шоу „ 809) байна.

Тоба нар ч анхны үед бөө мөргөл шүтдэг байсан. Харин умард Нангиадыг эзэлж, Тоба Вэй улсыг байгуулсны дараа буддын шашинд орж, буддын шашинг төрийн шашин болгосон байжээ. Тоба Гүй хаан өөрийн улсад бурханы (буддын) шашныг дэлгэрүүлэн суврага босгуулах зарлиг буулгаж байжээ. Тэрээр буддын шашны захиргаа байгуулж тэргүүнээр нь их алдартай нэгэн ламыг томилсон байна. Зарим эрдэмтний үзэж байгаагаар эзэн хаан нь лам нарын тэргүүнийг томилох тул уг тэргүүн хаан төрийн гишүүн болж, хааны бүх зарлигийг дагах ёстой ажээ.

Тоба хаад, том лам нар буддын шашны янз бүрийн бурхан зуруулж, цутгуулж, уул хаданд овор дүр, сүр бараа ихтэйгээр сийлүүлэн олон түмэнд гүн гүнзгий нөлөөлөн бишрүүлж, засаг захиргаандаа номхон барьж байх бодлого явуулж байжээ. Умард Нангиадын Шаньси мужийн Юньгань уул, Хэнань мужийн Лүнмэнь уул, Нангиад ба Төв Азийн нүүдэлчдийн хил орчмын Ганьсү мужийн Дуньхуань уул тэргүүтэн өндөр сүрлэг уул хад, хадан хясаа, хадан агуй сэлтэд маш олон тооны том, жижиг бурхдын хөрөг сийлсэн байдгийн нэлээд нь Тоба улсын үед хамаарна.

Сяньби, Ухуань, Юйвынь, Тугухунь, Муюн, Тобагийн зан заншил өвөр хоорондоо адил төстэй төдийгүй өмнөх үеийн Хүннү, хойч үеийн Монголчуудынхаас ялгаатай зүйл ч байсан, бас адил төсөөтэй зүйл ч цөөнгүй байсан байна. Эртний Нангиадын *<<Гурван улсын түүх>>* зохиолд нэлээд түрүү үеийн Сяньби нарын тухай дурдахдаа: *<<Тэдний хэл, дадал заншил нь ухуанийхтай адил . . . Хаврын сүүл сард олноор Цзоле голд хуралддаг. Эрд гарах, ураг барилдахдаа үсээ хусч, найрлаж хуримладаг>>*, ухуань нар нь *<<Ураг барилдах гэвэл эхлээд хүүхэнд сэм хэлдэг, магадгүй хагас жил болоод эсхүл зуу хоноод хүн явуулж, адуу, үхэр, хонь хүргүүлэн, бэлэг сүй тавьдаг. Хүргэн нь хадмындаа очиж байгаад эхнэрээ авч, төрхөмдөө эргэж ирэхэд гэрийнхэн нь цөм босцгоож мөргөдөг, гагцхүү эцэг, эхээ мөргүүлдэггүй. Хадмындаа хүргэн хоёр жил зарцлагддаг, түүний дараа хадам нь охиноо хадамд нь элбэг баянаар гаргаж өгдөг. Хөрөнгийг бүгдийг эхнэрийн гэр орныхон гаргаж өгдөг тул тэдний заншлаар эхнэрийн санаа бодлыг харгалзан дагаж байх ёстой . . . Эцэг хөвгүүд, эрэгтэй, эмэгтэйгүй амар хялбарыг бодож, цөм үсээ хусдаг. Эмэгтэйчүүд эрд гарах болохоор үсээ ургуулан тавьж, салаалуулдаг . . .>>* (Вэй Шоу „ 126) гэсэн байна.

Сяньби, Ухуань, Тугухунь, Муюн, Тоба нар бүгд зүүн тийш хандсан буруу энгэртэй дээлтэй, Тоба нар нь гээг тавьдаг байсан. Өмнөх үеийн Хүннү, дараа үеийн Нирун нарыг ч мөн л буруу энгэртэй дээл өмсдөг байсан гэдэг. Эрт дээр цагт наран мандах зүүн зүгийг Төв Азийн нүүдэлчид, тэдний дунд мөн өвөг Монгол угсааны аймаг овгууд, түүнчлэн XIII зууны монголчууд илүү хүндтэйд үзэж, зөв зүг, зөв тал гэдэг байжээ. Тийм учраас Монголчууд морь унахдаа зүүн гар тал буюу зөв талаас нь морддог заншилтай болжээ.

8. Соёл

а. Бичиг үсэг: Нэлээд хожуу үе хүртэл Хүннү, Сяньби зэрэг төв Азийн нүүдэлчин малчин овог аймгуудыг төр ёс, бичиг үсэггүй иргэншилт соёлгүй, сайндаа л хүй нэгдлийн байгууллын эцсийн төвшинд байсан мэтээр ойлгож дүрсэлдэг байсан юм. Харин сүүлийн үед Сяньби угсааны аймгууд аажмаар төр улс, засаг төртэй болсноор үл барам, бичиг үсэг, гэгээн соёл буюу нүүдлийн иргэншилт соёл, өөрөөр хэлбэл нүүдэл иргэншилтэй болж хөгжин байсныг бичих боллоо. Энэ асуудлыг тодруулахад Э.Блоше, П.Пеллио, Л.Лигети, Б.Ринчен, Х.Пэрлээ, Г.Сүхбаатар нарын зэрэг эрдэмтэн өөрсдийн судалгаагаар жинтэй хувь нэмэр оруулсан билээ. Анх Э.Блоше эртний түрэгүүд Хүннү, Сяньбигаас Нирунаар дамжуулан Орхон-Енисейн шаантаг үсэг хэмээх рүни бичиг хэрэглэсэн гэсэн санааг дэлхийн олон эрдэмтэн, мэргэжилтнүүдийн өмнө дэвшүүлэн тавьсан байна. Дараа нь манай археологчид Хэнтий, Хангай, ялангуяа Алтайн нуруунаас олон хадны зураг, тамга тэмдэг, бичиг үсгийн зүйл илрүүлэн олж, тэдгээрийн нэлээд нь Орхоны түрэг бичгийн зурлага бичээстэй төсөөтэй болохыг ажиглаад, тэрхүү бичгийг эртний хүннү нар анх Арамей үсгээс авч хэрэглэсэн байж магадгүй гэсэн таамаглал дэвшүүлэх болов.

Сяньби угсааны аймгуудын бичиг үсгийн тухай эртний Нангиадын түүх сурвалжид янз бүрээр тэмдэглэн үлдээсэн аж. Тэдгээрийн ихэнх нь сяньби нарыг Нангиад бичиг үсэггүй, бичиг мэдэхгүй гээд харин хүннү нарын адилаар мод сийлж юм тэмдэглэдэг, зарим сурвалжид сяньби нарыг мод сийлэх аргаар түүх судар маягийн зүйл бичиж тэмдэглэдэг хэмээн тодорхой заасан байна. Нангиад сурвалжид Сяньби зэрэг Төв Азийн нүүдэлчин аймгуудыг бичиг үсэггүй гэсэн нь чухамдаа Нангиад үсэг мэдэхгүй гэсэн үг болохоос биш, ерөөсөө ямар ч бичиг үсэг мэддэггүй гэж хэлээгүй. Эртний Нангиадын <<**Вэй улсын түүх**>> сударт сяньби нарыг <<*Мод сийлэн таних тэмдэг болгож, хол ойрын хэрэг явдлыг хүмүүст улируулан уламжилсан нь түүхч түшмэлийн тэмдэглэл мэт болсон байдаг*>> гэснээс үзвэл тэд ямарваа модыг зүгээр нэг хэрчин огтчин сийлдэггүй, харин утга санаа оруулан ойлгогдохоор зурж сийлдэг бичиг үсэгтэй байсан байх. Нангиадууд заримдаа сяньби нарын мод сийлэн тэмдэглэдэг зүйлсийг <<*шүци*>> гэж нэрлэсэн нь ном, бичиг баримт гэсэн утгатай байсан болохоор сяньбичууд ямар нэгэн бичиг хэрэглэдэг байсан нь магадтай.

Табгач Дао хаан 425 оны 3-р сарын цагаан бичин өдөр... Цзюхуатан ордонд заларч, анх шинэ үсэг 1000 гаруйг зохиосныг болгоож үзээд, зарлиг буулгасан нь "*урьд Юань* (Юань гэж Нангиадын нэн эртний домгийн хаан Сюнь Юань юм.) *эзэн хааны үед юм зохион бүтээхдээ Цан Цзед* (Цан Цзе гэж хятад бичиг зэргийг зохиосон домгийн хүн.) *тушаан жигүүртэн, араатан амьтдын мөрийг дуурайлган үсэг зохиолгосон. Түүнээс хойш цагийн улирлыг даган хувьссанаар тулгуур бичиг, завсрын бичиг, таталгаа бичиг, дүрэмт бичиг зохион бүгдийг нийтэд хэрэгжүүлжээ... одоо зохиосон үсгийг нийтэд хэрэглэхээр холхи, ойрхид тараатугай...*" гэснээс харахад шинэ бичиг хэмээх 1000 гаруй үсэгтэй, мөн Нангиад бичиг зохиосон домгийг дурдсанаас үзэхэд Нангиад утга үсгээс үлгэр аван зохиосон хятан маягийн бичиг байж болох юм. (Г.Сүхбаатар., Монголын түүхийн дээж бичиг. 1992, 34)

Дундад зууны үеийн Нангиадын таван төрийн үеийн <<**Чжоу улсын түүх**>>-ийн 50-р бүлэг, <<**Умард төрийн түүх**>>-ийн 99-р бүлэгт Түрэгийн хаант улсын Орхон-Енисейн бичгийн тухай өгүүлэхдээ: <<*тэдний бичиг нь ху нарынхтай төстэй*>> (Г.Сүхбаатар, Сяньби 1971, 107) гэсэн байдаг байна. Ху нар гэж Хүннү, Сяньби нарыг хэлж байгаа бөгөөд тэгэхлээр тэд Орхоны түрэгийн шаантаг үсэгтэй төсөөтэй бичиг хэрэглэж байсан, тухайлбал урьдын цагт тэдийг хэрэглэж байсан бичиг үсгийг Хүннүгээс сяньби нараар, магадгүй бас нирун нараар дамжуулан хожмын Орхоны түрэгүүд авч, боловсруулан хэрэглэсэн байж болно.

б. Шүлэг дуу: Сяньби, Муюн, Тоба нар шүлэг, дуу хөгжимд дуртай улс байжээ. Тэдний дуулж байсан хоёр ч дууны үг эртний Нангиад орчуулгаар бидний үед хүрчээ. Малчдынх нь дуулж байсан нэгэн дууны үгийг Нангиад хэлнээс монголчилсон нь ийн буюу:

*<<Инь (Муна- Н.М.) уулын хормойд
Чилэ голын савд
Нүүдэлчдийн өргөө гэр шиг Тэнгэр
Нэлгэр талыг бүрхэнэ.
Хаврын ногоо шиг, Тэнгэр хөхрөнө.
Хаяа хярхаггүй тал цэлийнэ.
Үлээх салхинаа өвс үелзэнэ.
Үхэр хонио хариулнам>>.*

Нөгөө нэг дуу нь Муюн Гүй хаан, Тугухунь ноён нартай холбоотой. Анх тэр хоёр адууны ноцолдооноос болж муудаад ах Тугухунь нь дүү Муюн Гүйг орхин, алс баруун зүгийн Хөх нуурт өөрийн аймгийг авч очиж нутаглаад дүү нь буруугаа хүлээж ятгавч буцаж ирсэнгүй. Муюн Гүй ахыгаа ихэд санаж гуниглан дуулдаг болсон <<Ахын дуу>> хэмээх дууны үг нь:

*<<Ахан минь явчаад эргэж ирсэнгүй,
Амь аминаасаа салж одох нь хялбар,
Ахин бие биетэйгээ уулзах хэцүү,
Адуу ноцолдоно, хүн ноцолдохгүй,
Дайсагналцах нь хүмүүст ч бий,
Дайсагналцах нь адуунд ч бий.
Та Байлаль уул тийш явсан,
Түмэн газар (бээр=576 м.- Н.М.) надаас холдсон
Уул Лүн нь өндөр,
Уул Инь нь хүйтэн,
Энд ах минь үзэгдэхгүй нь,
Элэг зүрхийг минь шимширүүлнэ>>.*

Сяньби улс болон Сяньби угсааны бусад улс аймаг цөм хүннү нарын адил амьтдын нэрт 12 жилийн үе мөчлөгтэй байсан байна. Хэрэв 12 жилийн үелэлийг Нангиадууд газар, зурхайн нэр томъёогоор нэрлэдэг байсан бол Сяньби угсааны аймгууд амьтдын нэрээр нэрлэдэг байжээ. Юйвынь аймгийн ноёны авгай 564 онд Умард Чжоу улсын хаан ширээг залгамжлагч Ху хэмээх хөвгүүндээ бичсэн захидалд <<Миний бие урьд Үчуаньд байхдаа ах, дүү та нарыг төрүүлсэн. Ахыг чинь хулгана, дараагийнхыг нь туулай, чамайг могой жил төрүүлсэн билээ>> (Чжоу улсын судар, 4-р анги (Нангиадаар).) гэсэн байжээ.

в. Дурсгалууд: III зууны үед сяньби нарын үйлдэж хэрэглэж байсан алтан бэлзэг болон янз бүрийн гоёл чимэглэлийн зүйлс олноор байгаа юм. Харин арай хожуу үед өвөр монгол, умард

Нангиад нутагт төр улсаа байгуулан байсан Сяньби угсааны Муюн, Тоба булш бунхан нээгдэн судлагдаж эд соёлын дурсгалын нэлээд зүйлс нь байгаа юм. Эндээс Тоба Вэй улсын шармал хүрэл амьтны дүрс, чандмань бөлзөг, Америкийн музейд хадгалагдан үеийн хийцтэй Майдар бурхны алтан хөрөг сэлтийг дурьдаж болно (Чжоу анги (Нангиадаар). , 197-Монгол-Францын хамтарсан

оршин тогтнож нарын зарим өлөг, түүх нээгдэн олдоод үеийн алтан шигтгэсэн алтан байгаа 477 оны шармал хүрэл улсын судар, 4-р 199)..Түүнчлэн, экспедици 2015

онд Баян-Өлгий аймгийн Ногоон нуур сумын Бургаст хэмээх газар ажиллаж Сяньбийн үед холбогдох булш, оршуулгыг олж илрүүлсэн. Сяньби эзэнт улсын түүх цагаан дээр хараар бичигдэж ирсэн ч биет баримт буюу Сүн үндэстэнтэй холбоотой, эсвэл тэдэнтэй зэрэгцэн амьдарч байсан нүүдэлчдийн эдэлж, хэрэглэж байсан эд өлгийн зүйл Монгол Улсын нутаг дэвсгэрээс өнөөг хэр нь олддоогүй байж. Харин сүүлийн жилүүдийн судалгааны дүнд Сяньбийн үед холбогдох булш оршуулга, эд өлгийн хэрэглэгдэхүүн улам нэмэгдэж байна. (<http://www.assa.mn/content/35984.shtml?a=about> огноо байхгүй) Мөн доктор Амартүвшин Өмнөговь аймгаас, доктор Одбаатар Булган аймгаас Сяньбийн үеийн дурсгалуудыг 2015 оноос малтаж эхэлсэн байна. (<http://www.assa.mn/content/35984.shtml?a=about> огноо байхгүй)

Рисунки сяньбэйского пласта в петроглифах Минусинской котловины и аналогии.

Наскальные рисунки: 1, 6, 9, 14, 17-Куня, Енисей; 12-Оглахты, Енисей; 11-Тамгалы, Казахстан.

Торевтика: 2-5, 8, 18-могильник Лаохэшень, Китай; 7, 15-могильник Аймырлыг XXXI, Тува; 10-могильник Дархан, Монголия; 13-Минусинская котловина; 16-могильник Енхор, Забайкалье

Он цагийн хэлхээс

50-58 онд Ухуань, Сяньби нар бослого гаргаж Умард Хүннүгээс тасран салжээ. Мөн Манж-Түнгүс угсааны овгууд Умард Хүннүгээс тасран салж, үндсэндээ бүрэн алдагдсан байна.

85 онд Умард Хүннүгийн 73 том овог нь Нангиадад дагаар оржээ.

87 онд Сяньби нар довтлон байлдаж, Умард Хүннүгийн шаньюйг алсан байна.

89 онд Өмнөд Хүннүгийн шаньюй Түньтүхэ Нангиад эрх баригчидтай хуйвалдан Умард Хүннүгийн нутагт цөмрөн орж, шаньюйгийн өргөө ордыг бүслэн цохижээ.

93 онд Сяньби нар Нангиад цэрэг, Ухуань, Өмнөд хүннү нарын хамт Умард хүннүгийн эсрэг довтлон байлдаж Умард хүннү улсыг мөхөөж, үлдсэн хүн ам, газар нутгийн ихэнх хэсгийг эзлэн авчээ.

97 онд Сяньби нар Ляодүн хойгийн Фэйжүсянь хотод довтлон эзэлжээ.

156 онд Сяньби улсын аймаг овгуудын ахлагч, зонхилогч нар хуралдаад Таньшихуайг нийт Сяньби улсын зонхилогч хаанаар өргөмжилсөн.

155-173 онд Сяньби улс Хүннү эзэнт улсын эзэлж байсан бүх газар нутгийг эзлэн захирчээ.

181онд Таньшихуайн хүү Холян нь хаан эцгийн орыг залгамжлав.

215 онд Өмнөд Хүннүгийн төр улс үгүй болж, жирийн нэг Нангиад муж, хязгаарын доторх аймаг мэт болжээ.

235 онд Сяньби эзэнт улс задарч Сяньби, Ухуань, Муюн, Тоба, Юйвынь, Тугухунь, Дуань гэх зэрэг хэд, хэдэн аймаг улс болон салсан.

III зууны дэд хагаст Сяньбийн ноён Мохоба гэгч хүн аймаг, овгуудаа дагуулан Нангиад зүүн хойд хил рүү ойртон нутаглах болсон нь даруй Муюн нарын гол цөм болсон байна.

294 онд Муюн Хой зүүн хойд Нангиад Дагичэн хотыг эзлэн авч, Нангиад зүүн хойд талын нэг хэсэг газар нутгийг засагчлан захираад биеэ Сяньбийн их шаньюй хэмээн тунхаглан зарлажээ.

313 онд Муюн Хой Сяньби овог аймгуудыг бутцохин өөрийн улсад нэгтгэн захирав. Тоба Илү ноён Тоба улсыг үндэслэн байгуулж, түүний анхны хаан болсон байна.

333 онд Муюн Хой нас барж, Муюн Хуан хаан ширээ залгамжилсан байна.

337 онд Муюн Хуан биеэ хожуу Янь улсын ван хаан хэмээн албан ёсоор тунхаглан зарласан.

338 онд Шэигянь Тоба улсын хаан ширээнд сууж, Иньшань уулын өвөрт төвлөв.

348 онд Муюн Цзюнь хэмээх цэргийн ноён Муюны Янь улсын хаан ширээнд суужээ. Тэрээр нийслэлээ Бээжинд нүүлгэн Умард Нангиад ихээхэн хэсгийг эрхшээл нөлөөндөө оруулаад Умард Нангиад эзэн хаан хэмээн өргөмжлөгдсөн ажээ.

386 онд Тоба Гүй хаан сууж Тоба Вэй улсын ван хэмээн өргөмжлөгджээ. Удалгүй Тоба хаад нийслэлээ эртний Нангиад Зүүн Хан улсын нийслэл байсан Лоян хотод шилжүүлэн, Нангиад маягаар оны цол сэлттэй болсон байна.

386-581 онд Тоба аймаг умарт Нангиадыг эзлэн захирчээ.

466-470 онд Тобагийн хаадын эсрэг II удаа бослого гарчээ.

535 онд Тоба улс баруун, зүүн болон салсан.

581 онд Нангиад хаад, ноёдод төр засаг, цэрэг захиргааны эрхийг алдаж, Тоба улс бүрмөсөн мөхсөн байна.

Ярилцлага, хэлэлцүүлгийн асуултууд

1. Сяньбийн угсаа гарал, түүнд холбогдох домгийн талаар ярилцана уу.
2. Сяньби улс байгуулагдах болсон түүхэн нөхцөл, гадаад дотоод шалтгаан юу байв?
3. Сяньби, Муюн, Тобагийн нийгмийн байгуулал, нүүдэлчдийн нийгмийн нийтлэг төсөөтэй байдлын талаар ярилцана уу.
4. Сяньби, Муюн, Тобагийн амьдралын хэв маяг, аж ахуйн онцлог сэдвээр ярилцана уу.
5. Сяньби, Муюн, Тобагийн шашин шүтлэг, зан заншлын онцлог сэдвээр ярилцана уу.
6. Сяньбийн үеийн түүх, соёлын дурсгалын талаар ярилцана уу.

Унших номын нэрс:

1. Монгол улсын түүх, Тэргүүн боть, УБ., 2004
2. Г.Сүхбаатар “Монголын түүхийн дээж бичиг” 1,2,3 боть, УБ., 1992
3. Г.Сүхбаатар “Сяньби” УБ., 1971
4. О.Иакинф Бичурин. История о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, часть первая,
5. ШУТИС “Монголын түүх” УБ., 2008

ИХ НИРУН УЛС

Түлхүүр үг: Нирун, хаган, бурханы шашин, оны цол.

Нируны угсаа гарвал: Нирун улс (*Нангиадаар: Жужан улс*) нь Хүннү, Сүмбэ /*Сяньби*/ нарын шууд залгамж болон, 330-аад оны орчим анх үүссэн. **Нирунчууд бол язгуур монголчуудын шууд өвөг дээдэс билээ**, Монгол угсааныхны үүсгэн байгуулсан Тоба Вэй улсын Ливэй хааны (220-277) морьт цэргүүд үс нь хөмсгөө хүртэл ургасан, нэгэн боолыг барьж авчээ. Түүнийг Мугулюй /Монгол/ хэмээн нэрлэдэг. 1600 гаруй жилийн өмнө эртний Нангиад үсгээр тэмдэглэсэн Мугулюй нь Монгол гэдэг нэр мөн бөгөөд эхлээд овгийн ерөнхий нэр болж, яваандаа нийт угсаатныг нэрлэх нэр болжээ. (Г.Сүхбаатар, Монгол Нирун улс. 1992, 24) Тэрээр өсч эрийн цээнд хүрээд боолоос чөлөөлөгдөн, морин цэрэг болжээ. Вэй улсын Муди хаан (304-316)-ы үед цэрэг дайчилгааны товоос хоцорсон тул Мугулюй цаазаар авах ялд унажээ. Гэвч амжиж оргон зугатаад, уудам говийн хавчилд нуугдан, мөнхүү янз бүрийн хүмүүсийг цуглуулаад, 100 гаруй хүнтэй болоод, Шунтулин хэмээх аймгийг түшсэн байна. Мугулюй нас барсны дараа түүний хүү эрэлхэг зоригтой, дайчнаараа нэрд гарсан Цзюй-Лухуэй олон аймгийн эзэн болоод Жужан буюу Жоужан хэмээх хоч зүүдэг болжээ. (Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху, введение, перевод и комментарии 1964, 267) Тийнхүү IY зууны эхэн үеэс түүхэнд Жужан хэмээх угсаатны нэр үзэгдсэн байна.

Вэй улсын бичиг: “Жужан (Жуань Жуань) бол Юйцзюлюй /Мугулюй/ овог авсан Дунхугийн үр удам” гэжээ. Юйцзюлюй овогтон яваандаа Жужаны хамгийн гол төв аймаг нь болжээ. Энэ тухай зарим сурвалж бичигт Жужаны ноёрхогчид нь Юйцзюлюй овогтой, тэд Дунху гаралтай гэсэн байна. (Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху, введение, перевод и комментарии 1964, 267)

Нангиад шаширт “Жужанчууд цөм гээг гөрмүй. Гээг ороомуй” гэжээ. Энэ нь Табгач Сяньби нар гээг гөрмүй, толгойгоо бөсөөр ороомуй гэж сурвалж бичигт заасантай адил юм. Дунху буюу Дорнод Ху хэмээн тэмдэглэсэн нүүдэлчин аймгуудын нэгтгэл нь Монголчуудын өвөг дээдэс байсан гэдэг дээр судлаачид санал нэгтэй. Тэгэхээр Жужаны гол төв аймгууд нь Сяньби, Тоба нартай нэг гаралтай, Дунху бүлгийн дотор багтаж явагсдаас үүсэн гарчээ гэж болно. Мөн “Жужан нар бол Хүннүгийн тусгай салбар юм” гэх буюу Вэй улс (220-264), Цзинь улс (265-420)-ын үед Хүннү нар хэдэн зуун аймагт хуваагдсан бөгөөд тус бүр өөрийн нэртэй байв. Тэдгээрийн нэгийг нь Жуй Жуй хэмээнэ гэж өгүүлсэн байна. (Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху, введение, перевод и комментарии 1964, 288-289)

Y-YI зууны Нангиад гэрэлт хөшөөний бичээсэнд Жужан нарыг Хүннү гэж бичсэн байдаг ажээ. (Г.Сүхбаатар, Монгол Нирун улс. 1992, 185) Эдгээрийг харгалзан Жужаны харьяат бүх аймгийг түүний **гол цөм аймгууд, хараат аймгууд, дайлан дагуулж авсан аймгууд** хэмээн зааглах

нь оновчтой юм. Жужаныг анхлан бүрдүүлсэн гол цөм хэсэг нь чухам ямар угсаа гаралтай аймгууд вэ? Гэдэг нь чухал. Учир нь Жужаны төрийг байгуулж, улс төрийн эрхийг нь тэд барьж байсан юм. Жужаны голлох аймгууд Дунху угсааны Сяньби нараас гаралтай аймгууд мөн Хүннү нарын удам угсааны Монгол аймгууд цус холилдон нэгдэж үүсэн гарчээ гэж дүгнэж болно.

Нирун ба Жужан хэмээх нэрийн тухай шигтгээ: *Нангиад сурвалж бичгүүдэд Жоужуань, Жуй Жуй, Жу жу, Жуань Жуань, Жужуй, Жужань гэх мэт олон хувилбар нэр гардаг нь цөм Жужаныг заасан хэрэг юм. Персийн түүхч Рашид-Ад-Дин “Жужан гэсэн үг нь персээр сулб гэх буюу нуруу гэсэн утгатай үг”* (Рашид-Ад-Дин. 2002, 110) *хэмээн тэмдэглэж байв. Доктор Г.Сүхбаатар жуужан нь Нирун хэмээсэн үгийн Нангиад хазгай бичлэг гэж үзээд Нирун гэх санал дэвшүүлжээ. Нирун нь язгуурын монголчуудын эртний нэгэн том салбарын нэр бөгөөд угтаа нуруу гэсэн утгатай болой.* (“Монгол улсын түүх”, Тэргүүн боть 2003) /Цаашид **Нирун** хэмээнэ./

Нируны төр улс байгуулагдан хүчирхэгжсэн нь: Нирун улсыг Мугулюйн хүү **Чаругуй** 330 оны орчим үндэслэн байгуулсан байна. (Г.Сүхбаатар, Монгол Нирун улс. 1992, 11) Түүнийг хүү **Тунугуй**, түүний хүү **Бутай**, Бутайн хүү **Дэсгүн** нар хаан болсон ч төдийлөн хүчирхэг болж чадаагүй бөгөөд Тобагийн Вэй улсын эрхшээлээс бүрэн гараагүй байсан аж. IY-Y зууны зааг үеэр Нируны сурвалжтан нарын дотроос Дэсгүний ач хүү **Шэлүн** товойн гарч бусдаасаа давуу болсон. Шэлүн их говийн араар нутаглаж агсан уйгур угсааны Гаогүй/*Өндөр тэрэгтэйн*/ нарыг бүрмөсөн эзлэн авахаар 402 онд тэднийг их хүчээр довтолон эзэлсэн төдийгүй, өөр бусад аймгийг ч хураамжлан авч, газар нутгаа мэдэгдэхүйц өргөжүүлж тэлжээ. Энэ довтолгооныхоо тухайн үед баруун хойт Нангиадын нэг хэсгийг ноёрхож агсан Тангудын Цян улстай найрсаг харилцаа тогтоон, Вэй улсын түрэмгийллийн эсрэг тэмцэлдээ түүнийг нэг өмөг түшгэ болов. Тийнхүү Шэлүн хөрш жижиг улс, аймгуудыг довтлон цохиж, өөрийн эрхшээлдээ оруулаад гадаад байдлаа бэхжүүлэхэд чиглэсэн зарим арга хэмжээ авсныхаа дараа өөрийгөө **“Жужан Дэудай хаган”** хэмээн зарлажээ.

Ийнхүү байгуулсан улсыг БНХАУ-ын Шаньси мужийн Датун хотын Юньган агуйгаас олдсон Нангиад бичээстэй хөшөөн дээрх **“Да Жужу Го”** буюу **“Их Нирун Улс”** хэмээн нэрлэх болжээ. (Г.Сүхбаатар, Монгол Нирун улс. 1992, 11)

Нирун улс хүчирхэгжин мандаж байсан Y зууны эхэн хагаст **газар нутгийн зүүн өмнөд хязгаар нь Солонгос, баруун этгээд нь Хар Шаар (Сайр), умард тал нь Байгал далай, өмнөд хязгаар нь Их элсэн говьд тулж байжээ. Тэдний хааны орд өргөө Хангай ууланд байсан** бололтой. Энэ тухай сурвалж бичигт **“Нирун нар Тяньцзяний (502-519) үед Динлин аймгийг бут цохиод, өөрийн хуучин нутагтаа буцаад хот суурин барьж байгуулан Мумэ /Мөөмт/ хот хэмээн нэрийдсэн”** гэжээ. (Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху, введение, перевод и комментарии 1964, 290) Эл Мөөмт хот нь Нирун улсын анхны нийслэл байсан бололтой бөгөөд Түүхч Дин цянь бичихдээ, Нируны оршдог нутаг нь Хүннүгийн хуучин ордон болно гэжээ.

Нируны улс төрийн цаашдын өрнөл: Тухайн үед Хойт Нангиадад тогтнож агсан Вэй улс бол Нируныг эсэргүүцэгч гол этгээд байв. Нируны хаад Монголын өндөрлөгийн нүүдэлчин аймгуудыг нэгэн төрийн жолоонд оруулан, хүчирхэгжих тутам Вэй улс түүний хүчийг сулруулах, өөрийн нөлөөний хүрээ хязгаарт оруулахыг оролддог байсан нь Нируны төрийн эрх баригсдын дургүйг хүргэж байв.

Шэлунь хаан 407 онд өөрийн холбоотон Цян (Тангуд) улсын хаан Яосинтой худ ургийн холбоо тогтоон 8000 агт бэлэглэн, хүргүүлэх замд нь Умард Янь улс түүнийг нь булаасан аж. Вэй улс тийнхүү Янь зэрэг умард Нангиадад тухайн үед оршин байсан улсуудыг Нируны эсрэг турхирах, хамтран тэмцэхийг оролдох нь ердийн үзэгдэл байж.

410 онд Шэлунь хаан нас барсан. Түүний хүү нь балчир агсан тул дүү Хулуйг Нируны хаанаар өргөмжилжээ. Тэгээд түүнд Айкугай хаан цол өргөжээ. Хэдийгээр Шэлунь хаанаас хойш Жужан улсын хүч ерөнхийдөө суларсан ч 180 орчим жил оршин тогтносон юм.

Хулуй хааны цагт Нирун нар умардын Хэшүегү, дорнодын Пиличжэнь аймгийг эзлэн авчээ. Хулуй хааны захиргаанд орохоор зарим аймаг сайн дураар ирдэг байжээ. Тийм аймгийн тоонд 411 онд ирсэн Юеху, Додиган зэргийг дурдаж болно.

Нирун улсын дотоодод эрх мэдлийн тэмцэл явагдаж Датань 414 онд хаан болсны дараа өмнө зүгт уулгалан дайрах нь олширчээ, түүний хариуд Вэй улс ч довтлох нь нэмэгдэв. Тийнхүү Нирун улс Вэй хоёрын харилцаа ширүүсч, Энэ нь Вэй улсыг Нангиад урт цагаан хэрмийг залган барихад хүргэсэн байна. 423 оноос Вэй улс Чигэн хотоос баруун тийш Уюны газар хүртэл 2000 мод урт газарт Цагаан хэрмийг сунган барьж, тэндээ харуул суулгадаг болсон байна. Гэвч бас заримдаа Вэй улсын зарим ноёд түшмэд Нирунд дагаар ирэх явдал гардаг байв. Жишээлбэл: Вэй улсын хааны шадар түшмэл Шоуцзинь, Ли Бао гэгч түшмэд өөрийн харьяат ардын хамт Датань хаанд дагаж байв. Энэ бүхэн нь Нирун улс тухайн үедээ нэлээд хүчирхэг байж, Вэй улсыг сүрхий шахамдуулж байсны нэг баримт болно.

Датан хаан 15 жил болоод 429 онд нас барахад хүү Ути суурийг нь залгав. Ути хааны үед Нируны их цэрэг Вэй улсад гүн нэвтэрч, түүний нийслэл Пинчен хотод хүрч заналхийлэн байж.

430-аад оноос Вэй улс Нирунтай найрсаг харилцахыг эрмэлзсэн бодлого явуулах болсон байна. Энэ нь Нирун улс нэлээд хүчирхэг байсных аж. 434 онд Вэй улсын хаан өөрийн Сихай нэрт гүнжээ Нируны хаан Утид хатан болгон өгөөд Нирунд элч заран Ути хааны охин дүүг өөрийн хатан болгон буулгахыг хүсээд Нирун улсын хаан зөвшөөрсөн байна.

443 онд Вэй улсын хааны ордонд Нируныг довтлох тухай зөвлөгөөн болох үед нэг хэсэг ноёд, түшмэд Нируныг довтлоод бүрмөсөн цохиж чадахгүй учир энэ удаад дайнд мордох хэрэггүй гэхэд, хаан тэргүүтэй нөгөө хэсэг нь дайнд мордохоор болов. Зарим судлаачийн өгүүлснээр Вэй улсын бүх цэрэг олон замаар явж Өгий нуурт уулзаад тэндээсээ Нируныг довтлон цохихоор төлөвлөжээ. Гэтэл Нирунтай дайтахыг эсэргүүцэгчид болзооны хугацааг санаатайгаар өөрчлөн зарласны улмаас их цэрэг товлосон хугацаанаас хожимдсон учир хааны удирдсан цэрэг түрүүлэн ирж, 6 хоног гол хүчээ хүлээх хооронд Нирун нар амжиж, алс хол зайлан одсон ажээ. Вэй улсын цэрэг Их Элсэн говийг туулан буцах замдаа хоол хүнсээ дуусч, олон цэрэг өлсч, цанган үхсэн (Ц.Хандсүрэн 1994, 19) гэжээ. Ути хааныг нас барсны дараа суурийг нь авсан Тухэчжэнь эцгийнхээ арга бодлогыг залган шийдвэртэй үргэлжлүүлж чадаагүй байна.

464 онд Нируны Тухэчжэнь хаан нас барахад түүний хүү Юйчэн орыг нь залган хаан суужээ. Юйчэн хааны үед Нирун, Вэй улс хоёрын дайн байлдаан бүр мөсөн зогсчихоогүй ч ерөнхийдөө найрсаг харилцаа зонхилох болсон аж.

464, 470 онд Вэй улс, Нирун улсын хилд хоёр удаа халдсан боловч ялагджээ. Эл ялагдал нь Вэй улсын хаанд сүрхий санамж болж, ихээхэн бэлтгэлтэй довтлохоор зэхэв. 470-аад оны эхээр Вэй улс, Нируны 50000 орчим хүнийг алж, 10000 орчим хүн бас мал, зэр зэвсэг олзолсон байна. Вэй

улсын хаан эл гавьяагаа ихэд алдаршуулан чулуунд сийлж, “Умар зүг дайлсны дуулал” хэмээн нэрлэсэн аж.

Нирунд захирагдаж агсан Гаогюй (Уйгур) аймгийн тэргүүн Афужило 492 онд 100000 хүн олноо дагуулан, Сэлэнгэ мөрнөөс баруунш Эрчис голын эх рүү нүүн очоод өөрийгөө “эзэн” хэмээн өргөмжлөөд, биеэ даахыг оролдов. Энэ эгзэгтэй үеээр Вэй улс 12 жанжнаар удирдуулсан 70000 орчим цэргээр Нирунд довтолсон байна. Гэвч тэр үед Нируны хаан агсан Доулунь өөрийн авга Нагайг Афужило нарын хойноос нэхүүлэн, бут цохиулжээ. Уйгур аймаг болоод, Вэй улсын их цэрэгтэй тулалдах үед удаа дараа ялалт байгуулсан Нагайг олон түмэн хүндэтгэн Доулунь хааныг барьж алаад Нагайг хаанд өргөмжилсөн аж. Нагай 506 онд нас барсанд түүний хүү Футу хаан сууж, Тоба улсад элч зарах, бэлэг хүргүүлэх зэргээр найртай харилцах болов.

Уйгур угсааны Гаогюй аймаг дахин Нируны захиргааг эсэргүүцэн хөдлөхийг завдсанд 508 онд Футу хаан тэдэнтэй байлдах үедээ нас барж хүү Чуну нь хаан ширээнд суув. Түүний дараа Анагуй/Амгай/ хаан сууж энэ үеэс Нируны дотоодод хаан ширээний төлөөх улс төрийн хямрал гүнгийрчээ.

Нируны улс төрийн мөхөл: Нируны хараат агсан Уйгур угсааны Теле аймгууд бослого гарган, Нируны ноёрхлоос гарахын төлөө тууштай тэмцэх болов. Нирун улсын баруун Такер нутаглаж агсан Түрэгүүд ч аажмаар хүч нь өсч байв. Түрэгийн толгойлогч нь Теле аймгийн 50000 орчим өрхийг өөрийн харьяанд оруулснаар тэдний хүч ихээхэн нэмэгдэв. Сударт өгүүлснээр, цаг ирэх бүрт хүч нь өсч байсан түрэг аймгууд 552 онд Нируны эсрэг босоход Анагуй хаан шахамдан амиа хорложээ. Анагуйн хүү Амаржин, үеэл дүү Дэнчжу, Дэнчжугийн хүү Кути нар ноёд, түшмэдээ дагуулан умард Ци улсад очсон боловч тэндээ удаагүй 554 онд нутаг буцсан аж. Гэтэл Ци улсын цэрэг түүнийг мөрдөн хөөж хиартал нь цохижээ. Энэ тулалдаанд цохигдсон Нирун нар хүчээ сэлбэж завдаагүй байтал 555 онд Түрэг аймгууд хүч хавсран Нируны эсрэг хөдөлж хүчтэй цохилт өгөв. Түрэг аймгуудын тэмцлийн үеэр Вэй улсын хаан өөрийн биеэр 5000 хөнгөн морин цэрэг удирдан Нируны нутагт довтолж, 20000 хүн ард, хэдэн зуун мянган мал олзлон авсан. (Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху, введение, перевод и комментарии 1964, 294-295) Тийнхүү Түрэг аймгууд болон Вэй улс, Ци улсын довтолгоонд өртөн Нирун улс мөхөж, түүний газар нутгийн үндсэн хэсгийг Түрэгүүд эзлэн ноёрхлоо тогтоосон юм.

Нирун улс 555 онд бут цохигдон мөхөөд түүний үндсэн хүн ам нь Түрэгийн харьяанд орсон байна. Мөн Нируны нэгэн толгойлогч Дүншүзы гэгчийн удирдсан 1000 орчим өрхийн хүн ам урагш нүүдэллэн баруун Вэй улсад дагаар оров. Бас 30000 орчим өрх айл Түрэгүүдэд захирагдахаас татгалзан өрнө зүг рүү алслан нүүжээ. Өрнө зүг нүүдэллэгсэд Обар буюу Авар нэрээр 558 оноос Европ зүгийн бичиг зохиолд тэмдэглэгдэх болсон. Аварчууд мөхөн доройтож агсан Римийн хаант улсын нутагт нэвтрэн орж, Кавказын уулаар одож, нутаглан суусан нь өнөөгийн Аварчуудын өвөг дээдэс болжээ.

Нирун улсын төрийн зохион байгуулалт: Нирун улс нь төрийн байгууламжийн хувьд нэгдмэл хаант засаглалтай улс бөгөөд “хоёр ёсны төр”-ийг анх хэрэгжүүлсэн. Нирун улсын үеэс төр ёсны тэргүүнээ худам монгол бичгээр “хаган” буюу “хаан” хэмээж түүний гэргийг “хатан” хэмээн өргөмжилж, төрөө хүндлэн дээдлэх ёсыг тогтоосон байна. Нирун улсын түүхэнд Чаругуй /330/ хаанаас эхлүүлэн Амаржин /554-555/ хүртэл нийт 23 хаан суужээ.

Нирунчууд нүүдэлчин аймгуудын эздээс анх түрүүн бүрэн эрх нь илүү давуутайг илтгэх “*Хаган буюу Хаан*” хэргэм хэрэглэсэн байна. Хаан бол бурхны шашны сургаал ёсоор тэнгэрээс

заяатай төрсөн төрийн дээд эзэн юм. Тиймээс тэд **“Хутагтай”, “Зөв”, “Тэнгэрийн”** гэх мэтээр өргөмжилсөн цолтой байдаг байна. Мөн Нируны хаад бурханы шашны сургаал ёсоор **Ашид амгалан** /464-485/, **Машид түвшин** /485-491/, **Машид тайван** /492-506/, **Энх түвшин** /506-508/, **Мандан бадрах** /508-520/, гэх мэт **оны цол** хэрэглэж байсан нь **Төв Азийн нүүдэлчдийн төр ёсны түүхэнд гарсан шинэ үзэгдэл мөн. Түүнчлэн төрийн дээд эзэн-хаан хүнийг бэлэгдэл гээж, хааныхаа гэргийг хатан /хагатун/ хэмээн хүндэтгэн нэрлэх болсон байна.**

Нируны хаад хаан ширээг үе улиран залгамжилдаг, хаан эцгийн орыг гол төлөв хүү нь залгадаг тогтсон ёстой байв. Гэхдээ зарим үед үе залгамжлах ёс алдагдах явдал гардаг, үүний улмаас язгууртнуудын дунд зөрчил дайсагнал үүсдэг байсныг хэлэх хэрэгтэй.

Нируны хаад төр улсын дээд эзэн мөн болохоор их эрх мэдэл, эд хөрөнгө, олон албаттай байсан юм. Нирун улсын хааны доор баруун, зүүн жигүүрийг захирах сайд-Сылифа (Пэрлээ. огноо байхгүй) хэмээх тушаалтан байв. Хааны үр хүүхэд, ойр төрлийнхөн нь энэ албыг үе улиран хаших бөгөөд тэднээс хаан өргөмжлөгдөх явдал ч байв. Тухайлбал 521 онд Брахман хаан өргөмжлөгдөх үедээ Сылифа цолтой байсныг сурвалжид тэмдэглэжээ.

Хааны дараах томхон тушаалтанд **төрийн сайд** орно. Тэрчлэн Нируны төрийн түшмэлүүдийн дунд Мохэ, Сыцзинь, Дархан, Хоуцзинь гэх зэрэг томоохон тушаалтан байсан ч тэдгээрийн ямар алба хашиж агсан нь тодорхой бус. Юу боловч тэдгээр нь төр цэргийн шинж чанартай албан тушаалтан байсан бололтой. Амгай хааны үед Шичжун буюу ордны түшмэл, Хуанмэнь буюу хаалгач, Мишуцзянь буюу бичгийн түшмэл ажиллаж байсан мэдээ бий.

Түүнчлэн **“Түшмэдийн элэлдээн”** хэмээх шаардлагатай үед төрийн дотоод гадаад бодлогын тухай хэлэлцэн хаанд санал оруулдаг байгууллага байв. Харин бусад улс оронтой дайтах, найрамдах, хаан өргөмжлөх зэрэг төрийн бодлогын том асуудлыг шийдвэрлэхэд нөлөөлөх **“Язгууртны их хуралдайтай”** байжээ.

Нирун улсын цэрэг-засаг захиргааны зохион байгуулалт: Шэлүнь Нирун улсыг байгуулсан үеэсээ нүүдэлчдийн хэрэглэж ирсэн аравтын тогтолцоог авч **цэрэг-засаг захиргааны** нэгдмэл зохион байгуулалтанд оруулжээ. Нируны **түмт, мянгат, зуут, аравтын** ноёд, удирдагч нар тусгай цолтой байсны дээр үндсэн гол аймгаас бусад аймгийн толгойлогч ноёныг “Бешуай” гэдэг байж. Нирун улс хүнд, хөнгөн (Хүнд морин цэрэг гэж хуягласан, хөнгөн гэж морь нь хуяггүй цэргийг хэлдэг байсан бололтой. огноо байхгүй) хоёр төрлийн морин цэрэгтэй байв.

Монгол улсын Ховд аймгийн Эрдэнэбүрэн сумын нутгийн Цамбагарав уулын “Хар хад” гэдэг хаданд сийлсэн хуягт морин цэргийн зураг нь Нирунд холбогдоно (М.Шинэхүү, Хадны нэгэн сүг зураг 1976, 66-68) гэж судлаачид үздэг байна. Нируны цэргийн тоо чухам хэд хичнээн байсан нь тодорхойгүй. Зарим сурвалжид өгүүлснээр, 439 онд Нирун нар Вэй улсын цэрэгтэй тулалдан ялагдаад цэргийн жанжин, дарга, цэрэг 500-г алуулж, 10000 илүү хүнээ олзлуулсан байна. Мөн 479 оны ҮП сард Нируны хаан 300000 морин цэрэгтэй урагш довтлон Вэй улсын нийслэл Пинчен хотод тулж очоод буцаж байсан, 504 оны X сард Нагай хаан 120000 цэргийг 6 замаар хөдөлгөн Вэй улсыг довтолсон (Г.Сүхбаатар, Монгол Нирун улс. 1992, 60)зэргээс үзэхэд Нируны цэргийн тоо цөөнгүй байсан бололтой.

Нируны цэрэг эрс Хүннү маягийн нум сумаар голлон зэвсэглэхийн хамт төмөр илд, жад, чулуу шидэгч дүүгүүр зэргийг хэрэглэдэг байжээ.

Нируны нийгмийн бүтэц: Нирун улсад нийгмийн давхраажилт явагдаж, хаан тэргүүтэй, төр барих **язгууртны бүлэг** урьдах нүүдэлчдийнхээс мэдэгдэхүйц товойн, сүр хүч нь ч нэмэгдэж байсан аж.

Нийгмийн **дунд давхрааг энгийн малчин аймгууд бүрдүүлж, гол үйлдвэрлэн бүтээгчид** нь болж байв. Харин **доод давхраанд боол**, зарц нар орно. Тэд бусдыгаа бодоход ихээхэн цөөн бөгөөд гол төлөв янз бүрийн шалтгаанаар ядуурагсад, дайны олзныхон, харь аймгийнхнаас бүрджээ. Тэд Нируны язгуурлаг давхрааныхны мал адгуулах, гэр зуурын ажилд явах, уран дархны ажил үйлдэх, тариа будаа тарих зэргийг хийнэ.

Нируны нийгэмд эмэгтэйчүүдийн нөлөө ч багагүй байсан бололтой. Сурвалжийн зарим мэдээг үндэслэвэл, Нируны төрийн хэрэгт эмэгтэйчүүд, хатад, гүнж оролцдог, тэднийг төрийн бодлогод ямар нэгэн хэмжээгээр ашигладаг байсан бололтой. Ялангуяа ураг барилдах замаар төрийн гадаад бодлогыг хэрэгжүүлэх, тэднээр дамжуулан бусад улс оронтой найрсаг харилцаатай байж. Тоба-Вэй улсад очсон Нируны хэд хэдэн гүнж нь өөрийн зан заншлаа хатуу баримтладаг, шулуун шийдмэг байдалтай, угаасаа ухаалаг, зоримог дайчин, халин нисэж яваа элээг эвэр нумаар харван ондог, Нангиадаар ярихыг зөвшөөрдөггүй байсан гэж сударт тэмдэглэжээ.

Нирун улсын хууль цааз: Шэлүнх хаан болоод шинэ хуулиудыг тогтоосон. Түүний тогтоосон хуулиар мянган хүн нэг хороо болж, өөртөө нэг тэргүүнтэй, зуун хүн нэг туг болж, өөртөө нэг даргатай байхаар болжээ.

Мөн шинэ тогтоосон хуулийн дагуу дайсанд түрүүлэн довтлон орогсод нь олзны хүн эд зүйлүүдийг бусдаас урьтан авч байх, дайн тулааны үед айж ухрагчдын толгойг чулуугаар хага цохих буюу шийдмээр дэлдэж алах журамтай байлаа.

Нирун улсын гадаад харилцаа: Нирун улс нь гадаад харилцааны хувьд Ази, Европын олон улс оронтой өргөн хэмжээгээр харилцаж байв. Тухайлбал Визант, Перс, Энэтхэг, Турфан, Карашар, Нангиадын Вэй, хожуу Цин, умард Янь, Лян, Сүн зэрэг улс орнуудтай харилцаа тогтоож, элч төлөөлөгч солилцон гэрээ хэлэлцээр байгуулж байсан.

Гол харилцагч улс нь хөрш Нангиад Вэй улс байв. 402-523 он буюу 104 жилийн хугацаанд Вэй улсад 41 удаа элч илгээж, Вэй улс хариуд нь 128 элч ирүүлж байж. (Г.Сүхбаатар, Монгол Нирун улс. 1992, 28) 511 онд Нируны хаан Чуну лам Хун Сюиныг Вэй улсад илгээн сувдан бурхан бэлэглэсэн нь түүхнээ тэмдэглэгдэн үлджээ.

Нируны хаан 480, 481 онд Өмнөд Ци улсын хаанд захидал илгээн Вэй улсыг хамтран довтлох санал тавьж байсан, 508 оны ҮП сард Футу хаанд Улюбыг элчээр илгээн Шицзун хаанд захидал (нот бичиг), булган дах хүргүүлж байсан зэргээс үзэхэд тэд гадаад хаилцаанд албан бичиг хэрэглэдэг байсан нь тодорхой. Тийнхүү томилогдсон Нируны элчүүд улсаа төлөөлөн гэрээ хэлэлцээр ч хийдэг байлаа. Жишээлбэл Нируны нэгэн элч 479 онд Солонгос улстай нууц хэлэлцээр хийж, Дидоуганыг эзлэн хуваах тухай тохирч байжээ.

Нөгөө талаар харийн элчийг хүндэтгэн хүлээн авах, ёс хүндэтгэл үзүүлэх тогтсон журамтай бөгөөд түүнийгээ чанд мөрддөг байв. 521 оны 2-р сард Вэй улсын элчин Цзюй Жэнийг ёс хүндэтгэл алдсан хэмээн Нируны Поломынь хаан зэмлэж байсан нь тэд дипломат ёс журамтай, түүнийгээ баримталдаг байсныг харуулна.

Мөн Нангиад Сүн /420-479/ улсад 450 онд очсон Нируны элч **“гэрэгэ”** үзүүлж байсныг сурвалж бичигт тэмдэглэсэн байна. (Г.Сүхбаатар, Монгол Нирун улс. 1992, 97) Нирун нь 463-478 онуудад 8 удаа Сүн улсад элч илгээжээ.

Нирун улс нь умард **“Торгон зам”**-ыг дангаар ноёрхож байсан нь өрнө, дорнын соёл харилцан нэвтрэх, улс хоорондын гадаад харилцаа өргөжих, нүүдлийн соёл иргэншлийн хэрэгцээ, шаардлагыг хангахад, түүхийг хөгжүүлэхэд томоохон үүрэг гүйцэтгэсэн болно.

Эдийн засаг, аж ахуй, соёл:

а. Амьдрах ёсон ба зан заншил: Эртний Нангиад сурвалж бичигт Нирун нарыг хүн нь олон болоод хүчирхэг, өвс усны аяыг даган нүүдэллэж мал адгуулан аж төрдөг, дуртай газраа сонгон нүүдэллэхдээ зөөж авч явдаг бөмбөгөр эсгий гэрт суудаг. Нирунчуудын аж ахуйгаа эрхлэн хөтлөх үндсэн арга хэлбэр нь нүүдэллэхүй ёс байв. Зун нь Их говийн хойно зусч, өвөл нь говиос урагш гарч өвөлждөг байж. Өөрөөр хэлбэл дэлхийн бөмбөрцгийн уртрагийн чиглэлээр улирал, цаг агаарын байдалд нийцүүлэн нүүдэллэн нутагладаг байсан аж. Түүхч Ц.Хандсүрэн Нангиад сурвалжийн мэдээг үндэслэн, **“Нируны нутагладаг говийн умард газар өндөрлөг бөгөөд сэрүүн, шумуул, батганагүй, бэлчээр усны чанар сайн, тэд зуны улиралд умард газраар нутаглаж мал малладаг, малаа энд тэнд тус тусад нь суурилан бэлчээрлүүлдэг. Намар адуу таргалсан хойно хуран цуглаж, улмаар хүйтнээс зайлан дулаан нутаг руу очдог”** хэмээн бичсэн байна. (Ц.Хандсүрэн 1994, 16)Энд Нирун нарын нүүдэлийн амьдралын гол нурууг үндсэнд нь тодорхойлжээ.

Тэд дорно зүг, зүүн талыг эрхэмлэдэг, гэрээ энэ зүг харуулан барьдаг, үсээ сүлжин гээг болгодог байсан. 545 онд Вэй улсын Вэньди хаанд хатан болон очсон Нируны гүнжийн суух өргөөний үүдийг тэдний заншлаар дорно зүг харуулан барьж өгч байжээ.

Нирун нарт хожмын Монгол туургатанд байсан улирах гэрлэлтийн ёс (левират ёс) байсан аж. Өөрөөр хэлбэл, эцэг нь нас бархад, хүү нь хойт эхтэйгээ гэрлэдэг, ах, дүүсийн нэг нь нас бархад, түүний эхнэрийг авдаг байжээ. Энэ нь хожмын Монголчуудад ч байсан юм. Эрдэмтдийн судалгаанаас үзвэл Нирун нар харь овгоос гэрлэх ёсыг (экзогам ёс) баримтална. Тиймээс эхнэр, нөхөр хоёр, хаан, хатан хоёр өөр өөр овогтой байдаг ажээ. Тэдэнд мөн хааны угсааныхан, удган мэтийн ихэс язгууртан хүмүүсийг цус гаргахгүй алах заншил байв. Датань хаан 414 онд хаан угсааны Булучжэнь, Шэба хоёрыг, мөн Чону хаан Дивань удганыг тус, тус бүтээн алсан байна.

Бурхны шашин дэлгэрсэнтэй холбоотойгоор хүний гавлаар аяга хийх ёс мөн байжээ. Нэг баримт дурдвал, Чону хаан Өндөр тэрэгтний Миэту ванг ялаад, баривчлан авсныхаа дараа туранхай моринд хөлийг нь холбон уяж алаад гавлынх нь ясаар аяга хийлгэсэн гэдэг.

Дээр өгүүлсэн бүхнийг хураангуйлаад, Нирун нар нь Монголчуудтай угсаа гарал, түүх, хэл соёлын холбоотой бөгөөд Монгол угсаатны соёлын нийтлэгт хамаарагдах ард түмэн байжээ хэмээн дүгнэлээ.

б. Мал аж ахуй: Нирунчуудын бог мал тоогоор давамгайлж байсан ч таван хошуу малыг бүгдийг үржүүлдэг байв. Тоогоор нь үзвэл хонь, адуу, үхэр, тэмээ гэх дараалалтай байна. 449 оны 9-р сард Тобагийн 3 замын их цэрэг 1 сая гаруй мал дээрэмдэн одсон, 547 онд Баруун Вэй улс 200000 тэмээ, адуу, үхэр, хонь олзолсон, 555 оны 7-р сард Умард Ци улс хэдэн буман үхэр, хонь дээрэмдсэн зэргээс үзэхэд Нирунчууд олон сая толгой малтай, сүргийн бүтэц бүрэлдэхүүнд таван хошуу малын аль аль нь байдаг аж.

Аж ахуйн хийгээд уналга эдэлгээ, цэрэг-стратегийн чухал ач холбогдолтой болохынхоо хувьд адуу нүүдэлчдэд тэргүүн байр эзэлдэг байсан нь Нирунд ч адил юм. Тэгээд ч сурвалжид адуу, агт морины талаар олонтоо дурддаг. Заримдаа хэдэн зуу, бүр саяар нь агт морийг харилцан бэлэглэсэн буюу уулгалан булаасан тухай өгүүлнэ. Тухайлбал 429 онд Вэй улсын Шицзу хан Нирунаас нэг сая орчим цэргийн агт, 443 онд Вэй улсын цэрэг Нируныг довтлохдоо 200 000 гаруй адууг тус тус дээрэмджээ. Энэ нь Нирунчууд олон саяар тоологдох адуутай байсны гэрч юм.

в. Тариалан: Нирун нар зун нь тариа тарьдаг байсан тухай сурвалжид өгүүлснээс үзэхэд бага сага тариалан эрхэлж байж. Тухайлбал 522 онд Нируны Анагуй хаан Вэй улсаас хар будааны үр авч тариалахыг хүссэнд 10000 дань будааны үр олгосон тухай сударт тэмдэглэсэн байна. Тэрчлэн 2 жилийн дараа буюу 524 онд тэд дахин тарианы үр авсан аж. Гэвч тариалангийн ажил төдий л дэлгэрлийг олоогүй цаг зуурын шинжтэй, зөвхөн ганц нэг төвлөрсөн хот суурины ойролцоо газар буюу гол мөрний хөндийгөөр тариалахаас хэтрээгүй байсан бололтой.

г. Гар урлал, гоёл чимэглэл: Нирун нар төмөр, алт, мөнгө, зэс, гууль, шүр, сувдаар гоёл чимэглэлийн зүйл хийж хэрэглэдэг байв. Нирун нар ердийн эсгий гэрээс гадна *гэр-тэрэг* хэрэглэдэг байжээ. 429 онд Вэй улсын гэнэтийн довтолгоонд самгардсан Нируны хаан Датань дайсны гарт өгөхгүйн тулд орон байраа шатаан устгаад өөрөө гэр тэргэнд сууж, хэдэн зуун хүний хамт ууланд зугатан гарч байжээ.

Нангиад сударт тэмдэглэснээр Нирун нар хээтэй ёрог даавуун хувцас, нарийн шуумагтай өмд, нарийн ханцуйтай дээл өмсдөг. Дээл нь зүүн тийш харсан энгэртэй байсан аж. Зун бол тэдний язгууртнууд нарийн ханцуйтай, хоргой эмжээртэй торгон дээл, нарийн захтай өмд өмсдөг байжээ. Тэд мөн урт түрүүтэй гутал өмсч, гэзгээ сүлжин явдаг байсан.

Нирун нар мөн, төмөр, алт, мөнгө, зэс, гууль, шүр, сувдаар гоёл чимэглэлийн зүйл хийж хэрэглэдэг байв. Нируны хаан Чилоху Датанийг хаан өргөмжилсөнд, алтан хазаар өгсөн, Өмнөд Нангиад Лян улсад 541 онд 1 жин алт бэлэглэж байсан, Вэй улсад сувд хэлхэн үйлдсэн бурхны хөрөг, Өмнөд Ци улсад үнэт үслэг дээл бэлэглэж байсан гэхчлэн өгүүлсэн байна. Энэ бүхэн нь тэд алт, эрдэнэс тэргүүтнээр үнэт нарийн эдлэл урлаж чаддаг байсныг харуулна. Мөн Өмнөд Ци улсаас зүг чиг заагч багаж, усан цаг өгөхийг хүсч байсныг үзвэл тийм нарийн багаж хэрэгслийг мэддэг, хэрэглэдэг байсан байж таарна.

Ялангуяа цэргийн зэр зэвсгэнд төмөрлөгийг Нирун нар өргөн ашиглаж байжээ. 402 онд Тоба улсын Хэту гэгч Сугиян аймгийг довтолход, Нируны Шэлүнх хаан Сугиянд туслахаар цэрэг илгээсэн байна. Гэвч тэдний цэрэг Хэтуд ялагдаж, Нируны 2000 гаруй хуяг бүхий агтыг Хэту олзолсон ажээ. Тийм олон морь хуяглах нь хялбар ажил биш. Тэгэхээр эндээс Нирун нар төмөрлөг боловсруулж, зэр зэвсэг хийх талаар амжилт олж байсныг мэдэж болно.

Алтайн уулсаар нутаглаж агсан Ашина овгийн Түрэгүүдийг Нирун нар байлдан эзлээд 100 гаруй жил (433-536) тэдний 500 гаруй өрхөөс төмөрлөгийн алба авч байсан нь Нируны зэвсэг үйлдвэрлэлд зохих ач холбогдолтой байсан юм. Түрэгийн Ашина аймаг нь Алтайн баруун урд бие, Тэнгэр уулын хойд бэлээр нутаглан суудаг байсан бөгөөд тэд алт болоод төмөрлөгийн хүдрээр баялаг Енисей мөрний дээд урсгал хавь газартай өргөн холбоотой байж төмөрлөг боловсруулах, дархлах ажлыг нэлээд сайн эзэмшсэн байжээ.

д. Ан агнуур: Тэд төрөл бүрийн ан агнаж хоол хүнс, хувцас хийхэд болон арилжаа худалдаанд ашигладаг байв. Сурвалжийн мэдээгээр Нируны хаад, ноёдын төлөөлөгчид Вэй зэрэг

улсад элчингээр очихдоо гол төлөв булга, суусар, ирвэс зэрэг амьтны арьс оролцуулан бэлэг барьдаг байжээ. Тэдний агнуурын ажил мэдээж урьд үеэс уламжлалтай. Түүхэнд тэмдэглэснээр 477, 478 онд Нируны хаан Вэй улсад элч илгээн ураг барилдахыг хүсч, морь, булган дах бэлэглэсэн, 515 онд Нирун улс Өмнөд Нангиад Лян улсад элчин илгээн морь, булган дах барьсан, мөн Өмнөд Нангиад Ци улсад элч заран арслангийн арьсан дээл бэлэглэсэн (Энэ нь ирвэсний арьсан дээл байж магадгүй. /Монгол Улсын түүх. Тэргүүн боть. УБ., 2003. тал-308/ огноо байхгүй)байна.

е. Худалдаа: Нирун нар хөрш улс орнуудтайгаа эдийн засаг-худалдааны хэлхээ холбоотой байж, тутрага, хар, шар будаа, нэхмэл эдлэл, чий будаг, зэр зэвсэг гэх мэт өөрсдийн хэрэгцээт бүтээгдэхүүнийг мал, ангийн үс, арьс шир, ноос зэргээр зүйлээр арилжин авдаг байв. Жишээбэл, 520 онд Вэй улсаас Нирун улсын Анагуй хаанд 1000 толгой торго дурдан, 100 дань тутрага, 8 дань улаан буудай, 20 дань шар будаа зэрэг зүйлс илгээж байжээ.

Соёл: Бичиг үсэг: Нирун нар хоорондоо ойлголцох хийгээд харь улс оронтой харилцахдаа бичиг хэрэглэдэг байжээ. “Сун-шу”-гийн 95-р бүлэгт: *Нирунд улсын засгийн явдал эгэл хялбар, ном зохиол мэддэггүй, мод сийлэн хэрэг явдлыг тэмдэглэдэг байв. Харин яваандаа бичиг мэддэг болсон. Эдүгээ* (Эдүгээ гэж энд Нангиадын Сун улсын (420-479 он) үеийг хэлж буй. огноо байхгүй)*эрдэмтэн хүмүүс олон буй.* (Г.Сүхбаатар, Монгол Нирун улс. 1992, 116-117) гэх мэтээр өгүүлжээ.

Ц.Хандсүрэн, Г.Сүхбаатар, В.С.Таскин, А.Колауц, Х.Миякава нарын эрдэмтэд ч Нирун нарыг бичигтэй байсан гэж үзсэн. Сүүлийн үеийн судалгаагаар Нирунаас өмнөх Хүннү, Сяньби нар бичиг үсэгтэй байсан гэж байгаа болохоор энэ уламжлал Нирунд дамжсан байх учиртай.

Нируны хаанаас 408, 481 онд Өмнөд Ци улсын хаанд, 508 оны 8-р сард Вэй улсын хаанд тус тус албан захидал илгээж байсан. Нирун улс эрдэмтэй хүн олонтой, тэднийг бусад улс орны мэргэд ч мэддэг, харилцдаг байсан аж. Түүхэнд тэмдэглэгдэн үлдсэнээр Нируны төрийн сайд Силинь нь зурхай зурж, тооцоолон бодож чаддаг, мэргэ төлөг мэддэг, Нангиад, бусад харь хэлээр хэрэг хэлэлцдэг хүн байсан аж.

Сурвалжид өгүүлснээр, таван ухаан, даосын увьдисыг сайн мэддэг Энэтхэг лам Ратнаманти (Лэйнаманьти) Нангиад Лоян хотод хүрэлцэн ирсэн хуучны танил нэгэн Нирун хүнийг “*Түмэн хуйлаас ном уншсан хэн ч давж үл чадах эрдэмтэй хүн*” хэмээн хүндэтгэж харь (Нангиад биш) хэлээр өдөржин ярилцан суудаг байсан ба үүнийг харсан бардам Нангиад түшмэл өөрийг нь тоож үл ярилцах атлаа энэхүү умардын зүгийн бүдүүлэгтэй ихэд элгэмсэг буйд атаархжээ. Тэгээд хэн нь чавганы модны боловсорсон ба эс боловсорсон үрийн тоог зөв тооцоолон гаргаж чадахаа үзэхээр мориороо мөрийцжээ. Чингээд Нирун хүн бүсэн дэх ширэн хавтганаасаа таван өнгийн утас сүвлэн сувд хэлхсэн нэгэн дэнсэрхүү зүйлийг гарган ирж чавганы модыг хэдэн тийш хэмжин үзээд нүдээ анивчин бодолхийлснээ үрийн тоог хэлж мөрийгээ авсан гэдэг. Эндээ тэрхүү эрдэмтний чадал ухаан ямаршуу байсан нь харагдана. Тиймээс түүний алдар олны дотор цуурайтан түгж, шагшин биширцгээсэн нь шашдирт тусгайлан тэмдэглэж үлдээжээ.

Шашин шүтлэг: Нирунчуудын хувьд бусад нүүдэлчин аймгийн адил дийлэнхдээ тэнгэр, газрыг онголон шүтэх бөөгийн шүтлэгтэй байв. Энэ нь тэдний ертөнцийг үзэх үзлийн оюун санааны үндэс болж байв. Бөөгийн үзэл сургаал хүмүүсийн аж төрлийн хүрээнээс эхлээд төр засгийн үйл хэрэгт хүртэл хэрэглэгдэж байлаа. Нангиад сурвалжид “Нирун нарыг зад барьж, илбэ

шидээр тэнгэрээс салхи, цасан шуурга буулгаж чаддаг, сая цэлмэг нартай байсан тэнгэрээс хоромхон зуур шавар шавхай болтол хур буулгадаг” гэж бичсэн байдаг.

Хуучин сударт Нирун нарын сүсэг биширэлтэй холбоотой нэгэн сонирхолтой домог:
Нируны хаан Чоуонь Цухуй хэмээх нэгэн хүүтэй байж. Гэтэл тэр хүү гэнэт алга болж. Түүнийг эрээд эс олсон учир Дивань хэмээх удганаас асуухад- Танай хүү одоо тэнгэрт байна. Би түүнийг дуудан ирүүлж чадна гэжээ. Хүүгийн эцэг, эх нь баярлан түүнийг дуудан ирүүлэхийг удганаас хүсчээ. Тэгээд Дивань удган хүүгийн эцэг, эхээр намагтай газар майхан (гэр) бариулаад, 7 хоног ариутгал мөргөл үйлдэн, тэнгэрт залбирсны дараа шөнө Цухуй хүү майханд нь ирсэн байжээ. Хүү эцэг эхдээ-Би одоо болтол тэнгэрт байсан гэжээ. Чоуну хаан, түүний хатан хүүтэйгээ уулзсандаа баярлан, их найр хурим хийн, Дивань удганд гэгээн дагина цол өргөжээ. Мөн Чоуну хаан уг удганыг авч хатан цол өгөөд, түүний нөхөр Фушэнму гэгчид бас хэргэм зэрэг шагнаан адуу, үхэр, хонь гурван мянгыг өгчээ. Харин хэдэн жил өнгөрсний дараа Цухуй хүү өөрийн эцэг, эхдээ- Би тэнгэрт байгаагүй, Дивань удганы гэрт л байсан юм гэж хэлсэн байна. (Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху, введение, перевод и комментарии 1964, 361)

Энэ домгоос Нирун нар бөөгийн мөргөл шүтдэг, тэнгэр, удганд итгэдэг байсан нь тодорхой харагдаж байна. Нирун нар өөрийн тогтсон ёс заншилтай, түүнийгээ баримтлан дагадаг байжээ. Тэдний тэрхүү ёс заншил нь хожмын Монголчуудынхтай төстэй буюу зарим нь бүр адил байжээ. Жишээ нь, тэд наран ургах дорно зүгийг эрхэмлэдэг, гэрийнхээ үүдийг тийш нь харуулж барьдаг байжээ.

Энэ тухай нэгэн баримт сударт тэмдэглэгдэн үлдсэн аж. Түүнд өгүүлсэн нь: *Умард Вэй улсын хаан Вэньди Нируны Анагуй хааны гүнжийг хатан болгон буулгахаар тохиролцжээ. Тэгээд Вэньди хаан Фүфын, Вань Фү нарын түшмэдийг томилон, гүнжийг буулган авчруулахаар илгээжээ. Чингээд Нируны хааны гүнжийг хүргэж яваа 700 орчим тэрэг, 10000 орчим адуу, 1000 тэмээ зэрэг инж бүхүй төлөөлөгчид Вэньди хааны угтуул элч нартай хоёр нутгийн заагт уулзан түр буудаллахад, Вэй улсын төлөөлөгчид Жужаны гүнжийг урьж, өөрсдийнхөө өргөөний хойморт урд зүг рүү харж суухыг хүсчээ. Гэтэл гүнж-Би одоо Вэй улсын хаанд хараахан бараалхаагүй байна. Иймд би Нируны охин хэвээр байгаа билээ. Тиймээс би Вэй улсын ёсоор өмнө зүг рүү харж суухгүй. Харин өөрийн ёсоор зүүн зүг рүү харж сууна гэж гэж хэлэхэд Вэй улсын түшмэдүүд түүний хариуд өчих үгээ олохгүй, гагцхүү журамт охин хэмээн хүндэлж, түүний үгийг зөвшөөрч байжээ. (Ц.Хандсүрэн 1994, 43) Уг сударт тэмдэглэснээр, Нируны Анагуй хааны энэ гүнж зүс царай цэвэр сайхан бөгөөд төвшин төлөв, эрдэм боловсролтой, ухаалаг нэгэн байсан аж. Эндээс тэр үеийн Нируны ялангуяа язгууртны охид, хүүхдүүд нь өндөр боловсролтой, өөрийн ард түмний ёс заншлаа сайтар мэддэг, түүнийгээ хүндэтгэдэг байсныг мэдэж болно. Нөгөө талаар бас Нирун нар охидыг хадамд гаргахдаа тогтсон ёс төр гүйцэтгэдэг, инж дагуулан өгдөг байсан нь мэдэгдэж байна.*

Нируны соёлын бас нэг онцлог бол тэдний дунд хожимхон бурхны шашин түгэн дэлгэрч, бүр **төрийн шашны** хэмжээнд хүрсэн явдал юм. Судалгаанаас үзэхэд, бурхны шашин Хүннүгийн үеэс Монгол нутагт ямар нэг хэмжээгээр нэвтэрч эхэлсэн ба Нируны үед хөгжин гүнзгийрсэн байна. Тийнхүү Нирунд бурхны шашин дэлгэрэхэд тухайн үеийн нийгмийн дэвшил хөгжил, зарим хэрэгцээ шаардлага, хөрш улс орнуудад бурхны шашин түгэн дэлгэрч байсан зэрэг хүчин зүйл нөлөөлжээ. Сурвалжийн мэдээгээр, “*Нируны хаан буддын шашны судар, их бага ухааныг тайлж эзэмшсэн лам Дармаприяг төрийн багшаар өргөмжлөн, 3000 өрх соёрхон олгож байжээ*” (Г.Сүхбаатар, Монгол Нирун улс. 1992, 117). Шэлүнээс эхлэн Нируны хаад өргөмжилсөн нэр, оны

цол хэрэглэх болсон нь угтаа бурхны шашны сургаалыг даган, эртний Энэтхэгт буй болсон төр ёсны уламжлалаас улбаатай бололтой. Энэ нь Нирунчууд бурхны шашныг мэддэг, түүний ёс суртлыг авч хэрэглэж байсны, тэдний соёлд бурхны үзэл нэвтрэн хэрэглэгдэж байсны илэрхийлэл юм. Тийнхүү Нирун улсад бурхны шашны сургаал номлол дэлгэрч **төр, шашныг хослох хоёр ёсны анхны үр хөврөл** буй болж байсан бололтой. 550-иад оны үед Умард Энэтхэгийн Удьяна улсын лам Нарондраяшас (Налянтилиешэ) (489-589) таван нөхрийн хамт Нируны нутгаар аялан явж байсан Энэтхэг ламыг улсын багш хэмээн өргөмжилж байсан ажээ. (Ц.Хандсүрэн 1994, 38) Эдгээр нь Нирун улс бурхны шашин дэлгэрэх явцад татагдан орж, түүнийг өөрийн соёл, түүхэн хөгжилд шингээн авч байсныг илтгэж байна. Энэ бүхнээс үзэхэд бурхны шашин нь Нируны язгууртан, төрийн түшмэдийн дунд дэлгэрч, тэр нь Нируны төр ёсны үзэлд ямар нэг хэмжээгээр нөлөөлж, оюун санаа, соёлд тусгалаа олжээ.

Он цагын хэлхээс

402-555 он	-Нируны хаант улс оршин тогтносон үе
IV зууны эхэн үеэс	-түүхэнд Жужан хэмээх угсаатны нэр үзэгдэх болжээ. Тэр цагаас уг нэрийг судар бичгүүдэд олон янзын хувилбартайгаар тэмдэглэсэн нь Жужан аймгуудыг ерөнхийлөн заасаар байжээ.
IV-V зууны зааг үеэр	-Нируны сурвалжтан нарын дотроос Шэлүнх товойн гарч, хөрш жижиг улс, аймгуудыг өөрийн эрхшээлдээ оруулж, өөрийгөө “Нирун Дэудай хаган” хэмээн зарлаж, Нирун улсыг байгуулсан байна.
410 он	-Нирун Тоба улстай дайтаад буцах замд Шэлүнх хаан нас барав. Түүний дүү Хулюйг хаанаар өргөмжилж, Айкугай хаан цол өргөжээ.
414-429 он	-Нирун улс мэдэгдэхүйц хүчирхэгжин, харь улс, аймгуудыг довтлох нь нэмэгдсэн байна.
429 он	-Датань хааны хүү Ути суурийг нь залгав.
440өөд оноос	-Нирун нарын хүч зарим талаар суларсныг далимдуулан, Тоба улс түүнийг бүрмөсөн бут цохихыг оролдох болов.
464 он	-Юйчэн Нируны хаан суужээ. Энэ үест Нирун, Тоба хоёрын дайн байлдаан бүрмөсөн зогсчихоогүй боловч ерөнхийдөө найрсаг харилцаа зонхилох болсон аж.
470-аад он	-Тоба улсын хаан их цэрэг дайчлан, Нирунд довтолж тэднийг ихэд доройтуулав.
Ү зууны үеэс	-Уйгурууд зүүн баруун хоёр хэсэгт хуваагдаж, зүүн хэсэг нь Байгаль нуурын урдуур Сэлэнгэ, Орхоны сав газраар, баруун хэсэг нь Эрчис мөрөн, Балхаш нуур хоёрын хооронд нутаглаж байжээ.
492 он	-Нирунд захирагдаж агсан Гаогуй (Уйгур) аймгийн тэргүүн Афужило биеэ даахыг оролдсон байна. Уйгур болоод Тобагийн их цэрэгтэй тулалдах үед удаа дараа ялалт байгуулсан Нагай хэмээгч хаан болов.
506 он	-Нагайн хүү Футу хаан сууж, Тоба улсад элч зарах, бэлэг хүргүүлэх зэргээр найртай харилцах болов.

502-519 он	-Нирун нар Динлин аймгийг бут цохиод, өөрийн хуучин нутагтаа буцаж, хот суурин барьж байгуулаад, түүнийгээ Мумэ хот хэмээн нэрийдсэн.
Ү зууны дунд үеэс	-Нируны улсын дотоод зөрчил тэмцэл хурцадсан байна. Нируны хараат агсан Уйгур угсааны Теле аймгууд бослого гарган, Нируны ноёрхлоос гарахын төлөө тэмцэх болов.
552 он	-Нируны эсрэг түүний харьяанд байсан Түрэгчүүдийн “Төмөрчдийн их бослого” гарсан.
555 он	-Нирун улс бут цохигдон мөхөв. Түүний үндсэн хүн ам нь Түрэгийн харьяанд орсон байна.

Ярицлага, хэлэлцүүлгийн сэдэв

1. Нирунчуудын угсаа гарвал ба хожмын Монголчуудтай холбогдох нь.
2. Нирунчуудын төр ёсны түүхэн дэх шинэлэг зүйл.
3. Нирун улсын гадаад харилцаа болон Европ руу нүүдэллэсэн тухай.
4. Нирун улсын шашин соёлын асуудлууд.
5. Нируны улс төрийн хямрал, хаадын бодлого, мөхлийн шалтгаан

Унших номын нэрс:

1. Г.Сүхбаатар. “Монгол Нирун улс”. УБ., 1992 он.
2. Монгол Улсын түүх. “Тэргүүн боть”. УБ., 2003.
3. Ц. Хандсүрэн. “Жужаны хаант улс”. УБ., 1994 он.